

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1523467

Cilt: 7 Sayı: 3 Eylül 2024

ss. 1292-1334

**Makalenin Geliş
Tarihi**

27/07/2024

**Makalenin
Kabul Tarihi**

14/08/2024

Yayın Tarihi

30/09/2024

ESRAR DEDE DİVANİ'NDA ÂYET İKTİBASLARININ KULLANIMI

Abdulkadir KORKMAZ¹

ÖZET

Edebi akımların fikri arka planlarını besleyen çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. 13. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl arasında Osmanlı sahasında etkili olan klasik Türk edebiyatının da teşekkül ve terakki süreçlerinde İslamiyet'in etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Divan şairleri, eserlerinde sıklıkla dini temalara yer vermiş ve Kur'an-ı Kerim'den yaptığı alıntılarla şiirlerine derinlik katmıştır. Ayetlerin tam veya kısmi olarak kullanıldığı bu edebî eserlerde, şairler hem sözcükleri tam anlamıyla hem de içerdikleri anlamları çağrıştıracak biçimlerde kullanmışlardır.

Mutasavvıf kimliği ile öne çıkan Esrar Dede, 18. yüzyıl klasik Türk edebiyatının önemli Mevlevî şairlerinden biridir. Divan'ında Kur'an ayetlerinden yaptığı çok sayıda iktibas örneği bulunmaktadır. Bu çalışmada, Esrar Dede'nin Divan'ında Kur'an-ı Kerim'den yaptığı bu iktibasların incelenmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmada öncelikle din ve toplum arasındaki münasebete değinilmiş, ardından İslam kültürünün Türk edebiyatına olan tesirleri hakkında bazı görüşler ortaya konulmuştur. Sonrasında Esrar Dede'nin yaşamı ve eserleri hakkında kısa bir

¹ Dr., Biruni Üniversitesi, abdulcadirkorkmaz34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6990-3169

malumat verilmiştir. İktibas sanatıyla ilgili bilgiler de verildikten sonra Esrar Dede'nin Divan'ında Kur'an-ı Kerim'in ismen geçtiği beyitler aktarılmıştır. Akabinde şairin eserinde kullanmış olduğu nakıs ve tam lafzi iktibas örnekleri verilmiştir. Şairin Divan'ında kullandığı sure adları, anlama dayalı iktibaslar ve telmih sanatı örnekleri de sırasıyla sunulmuştur. Bunlar yapılırken öncelikle beyit verilmiş, sonrasında ilgili ayetin numarasıyla birlikte bulunduğu sure adı ve ayetin Türkçe meali dipnotta verilmiştir. Araştırma neticesinde Esrar Dede'nin Divan'ında en fazla lafzi iktibas yöntemini tercih ettiği görülmektedir. Anlam yönünden yapılan iktibaslar ise şairin Divan'ında en az kullandığı alıntılama yöntemidir.

Anahtar kelimeler: Esrar Dede, Kur'an, Ayet, İktibas, Telmih

THE USE OF VERSE QUOTATIONS IN THE DIWAN OF ESRAR DEDE

ABSTRACT

There are various sources that feed the intellectual backgrounds of literary movements. Between the late 13th and 19th centuries, the influence of Islam on the formation and development processes of classical Turkish literature, which was effective in the Ottoman field, is an undeniable fact. Divan poets frequently included religious themes in their works and added depth to their poems with quotations from the Holy Qur'an. In these literary works in which verses are used in full or in part, poets used the words both literally and in ways that evoke the meanings they contain.

Esrar Dede, who stands out with his Sufi identity, is one of the important Mawlawi poets of 18th century classical Turkish literature. In his Divan, there are many examples of quotations from the verses of the Qur'an. The aim of this study is to analyse these quotations from the Holy Qur'an in Esrar Dede's Divan.

In the study, firstly, the relationship between religion and society is mentioned, then some opinions about the effects of Islamic culture on Turkish literature are put forward. Afterwards, a brief information about the life and works of Esrar Dede is given. After giving information about the art of İktibas, the couplets in Esrar Dede's Divan in which the Holy Qur'an is mentioned by name are quoted. Subsequently, the examples of the poet's use of imprecise and complete literal quotations in his work are given. The names of surahs, meaning-based quotations, and examples of the art of telmih used by the poet in his Divan are also presented respectively. In doing so, the couplet is given first, then the name of the surah with the number of the relevant verse and the Turkish translation of the verse are given in the footnote. As a result of the research, it is seen that Esrar Dede mostly preferred the literal quotation method in his Divan. Meaningful quotations are the least used quotation method in his Divan.

Keywords: Esrar Dede, Qur'an, Verse, Quote, Quotation

GİRİŞ

Din ve kültür, birbirini etkileyen ve birlikte gelişen iki kavram olarak değerlendirilebilir. Din; bir toplumun inançları, ibadetleri, ritüelleri ve ahlaki değerleriyle ilgili sistemli bir düşünce ve eylem biçimidir. Kültür ise bir toplumun ortak değerlerini, normlarını, geleneklerini, sanatını, dilini ve yaşam tarzını içeren daha geniş bir kavram olarak ele alınmaktadır. Din, toplumun inanç sistemi ve ahlaki değerlerini belirler. Akabinde bu değerler, kültürel normlar ve davranış biçimleri üzerinde derin etkileri olan bir temel oluşturur.

Edebiyat, toplumun kültürel kimliğini oluşturan ana öğeler arasındadır. Edebiyatın toplum bünyesindeki tezahüründe ise dinî düşünce ve inançların belirleyici bir role sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Dini metinler, mitler, hikâyeler ve benzeri pek çok anlatı tarih boyunca toplumlara ilham kaynağı olmuş ve toplumların edebî ürünlerine zenginlik katmıştır. Bu sebeple Fuat Köprülü, Türk edebiyatını tasnif ederken dinî yaklaşımları bir kriter olarak ele almış ve: “İslamiyet’ten evvel Türk edebiyatı, İslam medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı, Avrupa medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı” (Köprülü, 1980: 5) şeklinde üç devreye ayırmıştır.

Türk milletinin 10. yüzyıldan itibaren kitleler halinde İslamiyet’e geçmesiyle sosyal ve kültürel anlamda birçok değişim yaşanmaya başlanmıştır. Kaçınılmaz olarak edebiyat da bu dönüşümden payını almıştır. Türklerin İslam dinini benimsemesiyle Arap ve Fars kültürü etkisinde gelişen yeni bir edebî dönem teşekkül etmiştir. Divan edebiyatı olarak adlandırılan bu dönemde Arap ve Fars edebiyatında kullanılan şiir formlarının ve temalarının Türk edebiyatında da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Agâh Sırrı Levend, bu dönemde divan şairlerinin eserlerinde malzeme olarak kullandığı kaynakları şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Tasavvuf, Din ve Felsefe: Tasavvuf, muhtelif tarikatler, Hurufilik, Bektaşilik, şer’î akaidler, kalam, hikmet-i kadime, Allah ve kâinat.
2. İman ve İtikat: Kur’an, hadis, enbiya kıssaları, mucizeler.
3. Tarih ve Esatir: Tarihi şahsiyetler, efsanevi kahramanlar, efsaneler, rivayetler.
4. Batıl ve Hakiki Bilgiler: Kimya, simya, nücüm, ziyirçe, remil, sihir ve tılsım, kıyafet, musiki, diğer ilimler.
5. Hayat: Hayat ve edebiyat, ramazan, bayram, hamam, düğünler, merasimler, zamaneden şikâyetler.
6. Bezm-ü Rezm: Bezm, işret aletleri, rezm, cenk aletleri, atlar.
7. Hadiseler: Tarihi hadiseler, tarihler, hadiselerden ilhamlar.

8. Adet ve Ahlak: I. Sihat, ilm ve san'at, madde ve tabiat, inanmalar, bazı adetler.
9. Adet ve Ahlak: II. Darbimeseller, tabirler.
10. San'at ve Güzellik Telakkisi: San'at ve tasannu', edebi san'atlar, güzel nedir?
11. Diğer Hususiyetler: Hiciv ve mizah, meth ve fahr, tazallüm, rind ve zahid, muamma ve lügaz." (Levend, 2015: 15-16).

Divan şairleri, mazmun adı verilen kalıplarla duygu ve düşüncelerini ifade etmeye çalışmışlardır. Bu mazmunların bir kısmı ayet ve hadislerden esinlenilerek oluşturulmuştur. Ayet ve hadisler bu şekilde divan şiirinde yer edinmeye başlamıştır. Şairler, hususiyetle dinî içerikli şiirlerinde düşünce ve nazariyelerini güçlendirmek amacıyla Kur'an-ı Kerim'den istifade etmiş; ayetlerden çeşitli iktibaslar yapmışlardır (Yeniterzi, 1993: 91). Ayet ve hadislerle ilgili kullanım zamanla sıklık kazanmıştır ve Levend bu konu hakkında: "Eski metinlerde hemen hiçbir sayfa yoktur ki içinde Kur'an'dan bir ayet, Peygamber hadisinden bir cümle bulunmasın ve düşünceler bunlara bağlanmış olmasın." (Levend, 1984: 15-24) şeklinde beyanda bulunmuştur.

Klasik Türk edebiyatının temel kaynakları arasında zikredilen Kur'an-ı Kerim ayetleri, şair ve yazarlar tarafından eserlerde farklı biçimlerde kullanılmıştır. Şairler, ayetleri bazen tam metin olarak bazen de kısmi olarak beyitlerinde kullanmışlardır. Bazı uygulamalarda ise şairlerin telmih yoluyla ya da ayetin ihtiva ettiği manayı karşılayacak biçimde Kur'an'dan faydalandıkları görülmektedir. Beyitlerinde Kur'an-ı Kerim ayetlerinden faydalanma yoluna giden şairlerden biri de 18. yüzyıl Mevlevi dervişlerinden Estrar Dede'dir.

Mutasavvıf bir şair olan Estrar Dede, *Divan*'ındaki bazı beyitlerde Kur'an-ı Kerim'de yer alan sure adlarını kullanma yoluna gitmiştir. Bazı beyitlerde ise tam metin kullanımı yahut kısmi kullanım yaparak ayetlerden sıkça istifade etmiştir. Bu açıdan Estrar Dede'nin *Divan*'ındaki beyitlerin tahkik edilmesi önem taşımaktadır. Bu amaçla 2019 yılında Dr. Osman Horata tarafından hazırlanan Estrar Dede'ye ait tenkitli *Divan* metni esas alınarak inceleme yapılmıştır.

H. 1162/M. 1749 tarihinde İstanbul Sütlüce'de dünyaya gelen ve çocukluğu Galata civarında geçen Estrar Dede'nin gerçek adı Mehmed'dir. Babası Mevlevi dervişlerinden Ahmed Bîzebân Efendi'dir. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir tedrisattan geçmiş; Arapça Farsça, Rumca, Latince ve İtalyanca gibi önemli

dilleri öğrenmiştir. Esrar Dede, babasının da tesiriyle tasavvuf anlayışının etkin olduğu bir çevrede yetişmiştir (Aksoy, 1995: 432).

Belli bir olgunluğa eriştikten sonra Galata Mevlevihanesi şeyhlerinden Şeyh Gâlib'e intisap etmesiyle tasavvuf yoluna fiilen girmiş olur. Ömrünün son demlerini tekkede çile çekerek geçirmiştir. Rivayete göre çilesinin bittiği güne tesadüf eden H. 1211/ M. 1796 yılının Miraç Gecesi'nde rahmete kavuşmuştur. Cenazesi, mevlevihâne haziresinde bulunan Fasih Dede'nin kabrinin yanına defnedilmiştir. (Horata, 2019: 17-18).

Esrar Dede'nin *Divân*'ından başka *Fütüvvet-nâme* ve *Mübârek-nâme* adında iki mesnevisi, *Lügat-i Talyân* adında bir lügati ve Mevlevi şairlerle ilgili *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye* adlı tezkiresi bulunmaktadır (Atik, 1997: 388-391).

Esrar Dede'nin *Divan*'ının bilinen altı nüshası bulunmaktadır. Nüshaların üçü Süleymaniye Kütüphanesinde (Hâlet Efendi, No: 694; Hacı Mahmud Efendi, No: 3741; Hâlet Efendi Mülhâkı, No: 162), ikisi Konya Mevlânâ Müzesinde (Cilt 609, No: 2461), biri de Divan Edebiyatı Müzesinde (No: 681) yer almaktadır. Osman Horata tarafından tenkitli metni oluşturulan *Divân*'ın muhtevasında 14 kaside, 23 musammat, 264 gazel, 25 kıta, 148 rubai, 5 beyit ve mesnevi biçiminde kaleme alınan 4 manzume yer almaktadır (Horata, 2019: 20).

1. İktibas Nedir?

Köken olarak, "kabs" (ateşten köz almak) anlamıyla sözlüklerde yer alan iktibas ifadesi, mecazi olarak "ilim için çabalamak yahut bir alimin ilminden yararlanmak" anlamında da kullanılmıştır (Durmuş, 2000: 52). Edebî terim olarak karşılığı ise şair ya da yazarın anlamı güçlendirmek, ifadeye güzellik katmak amacıyla bir yapıtına ayet, hadis yahut bunlardan bölümler eklemesidir. Beyitlerde ayet ve hadisin tamamı kullanılırsa tam iktibas, bir kısmı kullanılır yahut anlam bozulmadan sözcüklerin yerleri değişikliğe uğratılırsa nâkıs iktibas terimleri kullanılmaktadır (Küleççi, 2005: 177).

Araştırmacılar, iktibasları sınıflandırırken iki yöntem belirlemişlerdir. İlk yöntem; Kur'an ayetlerinin birebir alıntılanıp alıntılanmaması, ayetteki ilk mananın ortaya konulmasının amaçlanıp amaçlanmaması yahut şekil açısından tahkik edilmesi gibi kriterleri esas almaktadır. İkinci yöntem ise ayetlerin lafzen, manen, telmihen yahut sure adlarının kullanımıyla yapılan iktibasları kategorize etmektedir (Aktan, 2020: 520). Bu makalede de ikinci yöntem esas alınarak inceleme yapılmıştır.

2. Esrar Dede Divanı'nda Ayet İktibaslarının Kullanımı²

Esrar Dede Divanı'nda kullanılan ayet atıflarının sayısal karşılıkları şu şekildedir:

Sure Adı	Lafzî İktibas Yapılan Ayetler	Anlam Yönünden İktibas Yapılan Ayetler	Divan'da Sure Adlarının Geçmesi	Telmihte Bulunulan Ayetler	Toplam
<i>Fatiha</i>	4				4
<i>Bakara</i>	7			1	8
<i>Âl-i İmran</i>	2			1	3
<i>Nisa</i>				1	1
<i>Maide</i>	1		1	3	5
<i>Enam</i>	1				1
<i>Araf</i>	2	1		3	6
<i>Tevbe</i>				1	1
<i>Yunus</i>				1	1
<i>Hud</i>	2				2
<i>Yusuf</i>	1			3	4
<i>Rad</i>				1	1
<i>Hicr</i>	1				1
<i>Nahl</i>	2				2
<i>İsra</i>	1		1	1	3
<i>Kehf</i>	2				2
<i>Meryem</i>	2			2	4
<i>Taha</i>	1		1	1	3
<i>Enbiya</i>	2	1		1	4
<i>Şuara</i>	2			1	3
<i>Neml</i>	2			2	4
<i>Kasas</i>	4			4	8
<i>Ankebut</i>	1			1	2
<i>Yasin</i>	1				1
<i>Saffat</i>	2				2

² Mevcut çalışmada ele alınan beyitler, Dr. Osman Horata'nın hazırlamış olduğu *Esrar Dede Divanı* adlı eserden alıntılanmıştır. Beyitlerdeki ayetlerin meal ve tefsirleri için ise Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından hazırlanan *Kur'an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)* adlı eserden istifade edilmiştir.

<i>Sad</i>	2				2
<i>Mü'min</i>	1				1
<i>Şûrâ</i>	1				1
<i>Zuhruf</i>	1				1
<i>Ahkâf</i>	1				1
<i>Muhammed</i>	1				1
<i>Fetih</i>	2				2
<i>Kaf</i>	1				1
<i>Zariyat</i>	1				1
<i>Tur</i>				1	1
<i>Necm</i>	1			1	2
<i>Hadid</i>	1	1			2
<i>Hakka</i>				1	1
<i>Nuh</i>				1	1
<i>Burûc</i>	1				1
<i>Fecr</i>	1				1
<i>İnşirah</i>	1				1
<i>Tîn</i>	1				1
<i>Alâk</i>	1				1
<i>Beyyine</i>	1				1
<i>İhlas</i>	1				1

Esrar Dede'nin divanında toplam 46 surenin ayetlerine atıfta bulunduğu görülmektedir. Çalışmada bu istatistik oluşturulurken beyit sayısı değil ayet sayısı baz alınmıştır. Çünkü aynı ayetlere farklı beyitlerde de atıf yapıldığı görülmektedir. Bu yaklaşımla Esrar Dede'nin ayetlerine en fazla atıf yaptığı sureler, sekiz defa olmak üzere Bakara ve Kasas sureleridir.

Esrar Dede Divanı'nda ayetlerden yapılan alıntı yöntemleri arasında en fazla lafzî iktibas yapıldığı tespit edilmiştir. Eserde lafzî iktibas yapılan ayet sayısı 64, oranı ise %63'tür. Ayrıca 32 ayetin de telmih sanatı ile alıntılındığı görülmektedir. Telmih sanatının kullanımı ise %31'lik bir orana tekabül etmektedir. Sure adlarının aynen kullanım sayısı 3, oranı ise %3'tür. Anlam yönünden iktibas yapılan ayet sayısı da 3'tür. Bunun oranı da %3'e denk düşmektedir.

2.1. Divan'da Kur'an-ı Kerim'in İsmen Geçtiği Beyitler

İslamiyet'in temelinde, ilahi kelamın tecelli ettiği Kur'an-ı Kerim yer almaktadır. Bu kutsal kitap, inananlara rehberlik etmekte ve onlar için birtakım ahlaki kaideler ortaya koymaktadır. Esrar Dede gibi mutasavvıf

şairler, eserlerinde Kur'an-ı Kerim ayetlerine yer vermiş, onun ilahi mesajlarını şiirlerinde tema olarak ele almışlardır. Esrar Dede'nin *Divanı*'nda birçok beyitte Kur'an'dan yapılan alıntılar dışında bu kutsal kitabın bizzat ismen de zikredildiği görülmektedir:

Süllem-i mi'râcınıñ yek-pâresi taḥşîş-i zât
Defter-i i'câzınıñ her ḥarfî Kur'ân-ı hikem (K1/42)

Esrar Dede Divanı'nda ilk kaside Hz. Peygamber'e naat olarak yazılmıştır. Bu kasidenin kırk ikinci beyitinde hikmetli bir kitap olan Kur'an'ın her harfinin mucizevi bir nitelik taşıdığı dile getirilmiştir.

Ma'nî-i Kur'ân'a olur âşnâ
Gûş-zen-i şoḥbet-i Monlâ-yı Rûm (K6/9)

Mevlânâ'nın manevi mirasını yaşatan Esrar Dede, *Divan*'ındaki altıncı kasidenin dokuzuncu beytinde onun sohbetlerinin Kur'an'ın anlamını ve ruhunu açıkça yansıttığını ifade etmektedir. Şair, Mevlânâ'nın sözlerini Kur'an'ın mesajlarını kalplere işleyen ve manevi olgunlaşmayı sağlayan bir vasıta olarak görmektedir.

Nedir ma'nâ-yı "bi-ş'nev" istimâ' et sırr-ı Kur'ân'ı
O lafzıñ noḡta-i bâsı Celâlû'd-dîn-i Rûmî'dir (K8/13)

Mevlevi tarikatının temelini oluşturan *Mesnevi*, Esrar Dede'ye göre Kur'an'ın gizemlerini ve manasını anlamak için bir rehberdir. "Dinle!" hitabıyla başlayan eserdeki hikâyeler ve öğütler, Kur'an ayetlerindeki ilahi bilgeliğin şiirsel bir yansıması gibidir. Şaire göre *Mesnevi*'yi okumak ve anlamak, Kur'an'ın derinliklerine inmek ve onun hikmetini keşfetmek için bir araç hükmündedir.

Kur'ân-ı ḥakâyık okuyup muṭrib-i hoş-gû
"İnnî-ene" taḥkîkiñ eder nâle-i her sû (MUS19/V)

Mevlevi ayinlerinde *mutrib* adı verilen, musiki icra eden sanatçılar bulunmaktadır. Esrar Dede mezkûr beyitte, güzel sesli bir *mutribin* okuduğu Kur'an ayetlerinden bahsetmektedir.

Ey âyet-i 'irfân-ı dil ey ma'nî-i Kur'ân-ı dil
Sensin dil-i cân cân-ı dil ünsiyet-i bi-intihâ (G8/5)

Esrar Dede, Kur'an ayetlerinden sekizinci gazelin beşinci beytinde de bahsetmiştir. Mezkûr beyitte Kur'an'ın kutsal metin olmasının yanı sıra aynı zamanda gönüldeki can ve sonsuz dost hüviyetinde olduğu da vurgulanmıştır.

*Haft-ı cemâl-i dil-ber Kur'an'dır ser-â-ser
Kâğıd baña ne söyler "dîvâne-râ kalem nîst" (G29/12)*

*Bir nokta oldu Kur'an hâl-i ruhunda el-ân
Da'vâma pes bu bürhân "dîvâne-râ kalem nîst" (G29/13)*

Esrar Dede'nin Divan'ındaki yirmi dokuzuncu gazelin on ikinci ve on üçüncü beyitlerinde sevgilinin yüzünü Kur'an'ın nurlu sayfalarına benzetmektedir. Bu benzetme, sevgilinin sadece fiziksel güzelliğini değil, aynı zamanda ilahi güzelliğini ve manevi derinliğini de vurgulamaktadır.

*Her cilvesi sâkîniñ biñ nükte beyân eyler
Kur'an-ı mahabbetden her tavrı bir âyetdir (G59/6)*

Tasavvufta, ilahi aşk şarabını sunan saki figürü; piri, şeyhi ve mürşidi sembolize etmektedir. Esrar Dede'ye göre saki, sadece şarap dağıtan bir kadeh tutucu değil aynı zamanda ilahi bilgeliğin ve manevi rehberliğin kaynağı niteliğindedir. Sakinin her edası bin incelik taşımakta, her tavrı Kur'an'dan bir ayet gibi anlamlı olmaktadır.

*Harf-i Kur'an gibi ma'nâda cüdâ olmaz idik
Rû-be-rû şafha-i 'izzetde olunduğ taştır (MUS4/XIV/6)*

Divan'da yer alan mezkûr beyitte, Esrar Dede'nin "Kur'an harfi" ve "izzet safhası" gibi metaforlar kullandığı görülmektedir. Esrar Dede ayrılığı, Kur'an harflerine teşbih ederek orijinal bir yaklaşım ortaya koymuştur.

*Haftır deme Kur'an-ı tecellâdır bu
Tevhîd-i cemâle medd-i "illâ"dır bu (R123)*

Divan'daki yüz yirmi üçüncü rubaide geçen ifadeler tasavvufi aşkın ve ilahi tecellinin bir ifadesi niteliğindedir. "Kur'an-ı tecelli" ve "tevhid-i cemâl" gibi metaforlar kullanan şair; sevgilinin yüzündeki güzelliği, ilahi bir yansıma olarak tarif etmiştir.

*Şifâtıñ zât u zâtıñ zât el-hağ
Sözün Kur'an yüzün âyât el-hağ (MAN2/8)*

Mezkûr beyitte Esrar Dede, Hz. Peygamber'in kelamını Kur'an'a teşbih etmiştir. Ayrıca onun yüzünün ilahi mesajın bir yansıması olduğunu da verilen beyitte dile getirmiştir.

2.2. Lafzî İktibaslar

Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayet metinlerinden alıntı yapmak suretiyle gerçekleştirilen iktibas yöntemidir (Gökalp, 2017:113). Lafzî iktibaslar, ayet metninin tamamının alınıp alınmamasına göre "nakıs" ve "tam" olmak üzere iki kategoride ele alınmaktadır.

2.2.1. Nakıs Lafzî İktibas

Bu alıntılama yönteminde, Kur'an ayetlerinin yalnızca bir parçasının beyitte geçtiği görülmektedir. Nakıs lafzî iktibas yönteminde ayet sözcükleri üzerinde çoğaltma, azaltma yahut sözcüklerin yerlerinde değiştirme yapılabilmektedir (Külekçi, 2005:177). Esrar Dede'nin *Divanı*'ndaki iktibasların büyük çoğunluğu nakıs iktibas yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur.

*Halka-i gîsûsuna ma'tûf illâ hûy-ı 'aşk
Ebruvânı medd-i "bi'smi'llâh"-ı furkân-ı hikem (K1/34)*

*Veliyy-i vâlî vü ûlâ zuhûr-ı zât-ı Hudâ
Kitâb-ı na'tını tefsîre geldi "bi'smi'llâh" (K3/2)³*

Divan'da birinci ve üçüncü sıralarda yer alan kaside beyitlerinde geçen "bi'smi'llâh" ifadesi Kur'an-ı Kerim'in ilk ayetinden alıntıdır. "Allah'ın adıyla" manasına gelmektedir. "Besmele" olarak bilinen bu ifade Fatiha suresinin ilk ayeti olarak indirilmiştir. Hz. Aîşe'den aktarılan bir rivayete göre Hz. Peygamber, Fatiha suresini okumadan önce besmelenin tamamını okumuş ve bunu ayetten saymıştır. İslami literatürde "Besmele"nin sureleri ayırmak için nâzil olduğu görüşü de yer almaktadır (Kaya, 2022:302-303). Ayrıca İslam'ın ilk devirlerinde "bi'smik'allâhümme" şeklinde kullanılan bu ibare Mekkeli müşrikler tarafından da kullanılmaktaydı. Müslümanlarla her türlü münasebeti yasaklayan boykot kararlarının alındığı metinlerde de bu ibare yer almıştır. Hud suresinin nazil olmasından sonra, surenin 41. ayetinde geçen "bismillâhi mecrâhâ..." ibaresi Hz. Peygamber tarafından kısaltılarak

³ "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" (Fatiha, 1). "Nuh, 'Haydi gemiye binin! Yüzerken de dururken de Allah'ın adını anın..." (Hud, 41). "Mektup Süleyman'dan gelmekte, rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla başlamaktadır." (Neml, 30).

“bi’smi’llâh” şeklinde söylenmiştir. Bunun dışında Neml suresinin 30. ayetinde de besmele bulunmaktadır. Bu ayette de Hz. Süleyman’ın Sebe kraliçesine yazdığı mektubun başında besmele bulunduğu bahsedilmektedir (Derman ve Uzun, 1992: 532). Bu sebeple Türk-İslam edebiyatında yazılara besmele ile başlamak bir gelenek haline gelmiştir. Esrar Dede de ilk kaside beytinde besmele kullanarak bu geleneği devam ettirmiştir.

*Vücûd-ı câmi‘-i vahdet ‘Alî Veliyyu’llâh
Haqîqati şeref-i “lâ-ilâhe illâ’llâh” (K3/1)⁴*

Mutasavvıflar, tevhidi üç başlık altında ele alırlar. Öncelikle kainattaki tüm eylem ve hareketleri yaratıcının fiillerinin bir tecellisi şeklinde görürler. Buna “tevhîd-i ef’al” adı verilir. İkinci olarak tüm güç, kuvvet ve algılamaları da yaratıcının tecellisi olarak düşünürler. Buna da “tevhîd-i sıfat” denir. Varlık aleminde sadece yaratıcının tecellilerini görme ise “tevhîd-i zât” olarak ifade edilmektedir (Uludağ, 2012: 22). Bir mutasavvıf olan Esrar Dede’nin divanında bulunan üçüncü kasidenin ilk beytinde “kelime-i tevhîd” ibaresi yer almaktadır. İlgili beyit, *Divan*’da adı en çok anılan halife Hz. Ali’nin övgüsünün yapıldığı kasidede bulunmaktadır. Esrar Dede, kasidedeki başlangıç beytinde Hz. Ali’yi “Kelime-i tevhîd” şerefiyle yüceltir ve sırlarının onda tecelli ettiğini ifade eder. “Kelime-i tevhîd”, Kur’an-ı Kerim’de Saffat suresi 35. ayette ve Muhammed suresi 19. ayette aynen tekrar edilmektedir.

*“Hüve’l-evvel” velâyâtı “hüve’l-âhîr” kerâmâtı
Sözün ülâsı uhrâsı Celâlü’d-dîn-i Rûmî’dır (K8/4)⁵*

Divan’da sekizinci kasidenin dördüncü beytinde geçen “hüve’l-evvel” ve “hüve’l-âhîr” ibareleri Hadid suresinin üçüncü ayetinden alıntılanmıştır. Ayet, “varlığının başlangıcı ve sonu olmayan” anlamındadır. Tasavvufi literatürde “evvel-ahîr” ibareleri yerine “kadîm-bâkî”, “ezelî-ebedî” ve “lem yezel-lâ yezâl” ifadeleri de kullanılmaktadır. Hadid suresinde geçen “evvel” esması dışında yaratma, sürdürme ve yenileme eylemleri, kısacası tüm kâinatın var edilişi de Allah’a atfedilir (Topaloğlu, 1995: 545). *Divan*’daki kaside beytinde, “hüve’l-evvel” ve “hüve’l-âhîr” sırlarına mazhar olan Hz. Mevlânâ’nın sözlerin ilki ve sonu olduğuna vurgu yapılmıştır.

*Maqâm-ı Aşmedîde hâtemiyyetle mü’eyyeddîr
Sebakdâş-ı “ev ednâ”sı Celâlü’d-dîn-i Rûmî’dır (K8/8)*

⁴ “...Allah’tan başka tanrı yoktur...” (Saffat, 35), (Muhammed, 19).

⁵ “O, evvel ve ahîr, zâhîr ve bâttır. O her şeyi bilir.” (Hadid, 3).

*Na'tını vird-i şehergâh eden üftâdelere
Hem-çü Cibrîl-i "ev ednâ"dan erer feyz-i nefes (G113/6)⁶*

*Divan'daki sekizinci kasidenin sekizinci ve yüz on üçüncü gazelin altıncı beyitlerinde geçen "ev ednâ" ibaresi Necm suresinin dokuzuncu ayetinden alıntılanmıştır. Bu ayet klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından çokça kullanılmıştır. Ayette ifade edilen yakınlık tasavvufi tefsirlere göre Miraç gecesinde yaratıcı ile Hz. Peygamber'in arasındaki yakınlığı anlatmaktadır (Coşkun, 2023: 117). *Divan'daki sekizinci kasidenin sekizinci beytinde Hz. Mevlânâ, Hz. Peygamber'in "ev ednâ"sı yani en yakını olarak anlatılmıştır. Yüz on üçüncü gazelde ise Hz. Cebrail için bu sıfat kullanılmıştır.**

*Muhammed bir "ledün" âyînesidir lâ-mekân içre
Anıñ tûft-i gûyâsı Celâlü'd-dîn-i Rûmî'dir (K8/9)*

*'Ayn 'ilm-i "ledünni"den ders al
Ya'nî var Meşnevî oğu hem-vâr (K11/18)⁷*

Ledün ilmi, yaratıcının dilediği kuluna melek veya peygamber vasıtası olmadan ihsan ettiği bir ilimdir. Kehf suresinde Hz. Musa-Hızır kıssasının anlatıldığı bölümlerde bu konu üzerinde durulmuştur. Anlatılan kıssada Hızır, Hz. Musa'nın bilgisi dışındaki meselelerin iç yüzünü açıklayan bir tavır takınmıştır. Tasavvuf ehline "ledün ilmi"nin Allah katından bizzat bahşedilmiş olmasından dolayı bu bilgiler "ledün (yanında, nezdinde)" adı ile ifade edilmiştir (Atılgan, 2015: 203). *Divan'daki sekizinci kasidenin dokuzuncu beytinde Hz. Peygamber'in ledün ilminin sahibi olduğu ve Hz. Mevlânâ'nın da onun sözlerini tekrar ettiği anlatılmıştır. On birinci kasidede ise "ledün ilmi"ni öğrenmek isteyenler için Mesnevî'nin önemli bir kaynak olduğu söylenmiştir.*

*Sağır işitdi semâ'ndan ibtidâ İdrîs
İşâret etdi "refa'nâ" Celâl celle celâl (K8/12)⁸*

Esrar Dede Divanı'ndaki sekizinci kasidenin on ikinci beytinde geçen "refa'nâ" ibaresi Meryem suresinin elli yedinci ayetinden alıntılanmıştır. Ayette Hz. İdris'in yüce bir makama yükselişi anlatılmaktadır. İdrîs peygamber motifi hem tasavvufi halk edebiyatı hem de klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından

⁶ "Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu." (Necm, 9).

⁷ "Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik." (Kehf, 65).

⁸ "Biz, onu çok yüce bir mekâna yücelttik." (Meryem, 57).

sıkça kullanılmıştır. Özellikle mi'raciyelerin çoğunda Hz. İdris'in göklere yükselişi, Meryem suresinin elli yedinci ayetine gönderme yapılarak anlatılmaktadır (Harman, 2000: 480).

*Ne zât-ı pâk idi "leyşe ke-mislihi şey'ün"
Beyân olunmadı aşlâ Celâl celle celâl (K8/27)⁹*

Divan'daki sekizinci kasidenin yirmi yedinci beytinde geçen "leyşe ke-mislihi şey'ün" ibaresi Şûra suresinin on birinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare "Ona benzer hiçbir şey yoktur." anlamına gelmektedir ve yaratıcının eşsizliğini vurgulamaktadır. Esrar Dede de kaside beytinde ayeti, manasına uygun biçimde kullanmış ve Allah'ın zatının benzeri olmadığını dile getirmiştir.

*Ser-rişte-i hakikat-i ihdi's-sebıldir
Âdem yüzünde "alleme'l-esmâ"yı istivâ (K12/11)*

*Ey kıble-i 'âlem saña muhtâcdır âdem
Kim bile nedir "alleme'l-esmâ" kıdem ü dem (MUS1/4)¹⁰*

Esrar Dede Divanı'nda, on ikinci kasidenin on birinci beytinde ve müseddes biçiminde yazılmış birinci musammataın dördüncü bölümünde geçen "alleme'l-esmâ" ibaresi, Bakara suresinin otuz birinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare "Bütün isimleri öğretti (Allah, Adem'e)." anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim tefsirlerinde ayette geçen "isimler" ifadesinin kavram bilgisini işaret ettiği, meleklerin haklarında bilgi sahibi olmadıkları şeylerle ilgili Hz. Adem'in bilgili hale getirildiği ve bu şekilde de bilgi yönünden meleklerden daha üstün özelliklerle yaratıldığı anlatılmaktadır (Bolay, 1988: 360).

*Müsî-i câna nükte-i "innî enâ" okur
Nahl-i sır üzre nûr-ı tecellâ-yı istivâ (K12/17)*

*Ol kaddi nihâl-i taraf-ı "vâdî-i Eymen"
Çün şu'le-i cevvalê eder meclisi rûşen (MUS19/II)*

*Kur'an-ı hakâyık okuyup mu'trib-i hoş-gû
"İnnî-ene" ta'kkîkîñ eder nâle-i her sû (MUS19/V)*

⁹ "... O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür." (Şûra, 11).

¹⁰ "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti..." (Bakara, 31).

Dil şu'le-i tecelî ile pür-zebânedir
"Vâdi-i Eymen" içre durur bir nişânedir (G75/1)

Hey 'aceb şeb-perver-i hicrân-ı kûy-i yâr iken
Şem' der-dest-i sūrâğ-ı "vâdi-i Eymen" biziz (G106/4)

Naḫle-i "vâdi-i Eymen"dir bu cism-i lâğarım
Şu'le-i Tûr-ı tecellî berḫ-i âhımdır benim (G178/10)

Şu'le-i âvâz-ı ney âvâze-i "innî enâ"
Mûsî-i ḫayret-zede-dil vâdi-i Sînâ semâ' (G131/9)

Deşt ü kühsâr dolup her sû hezârân şu'leler
Nûr-ı esrâr ile çün "vâdi-i Eymen" eyledi (G250/4)

Her şu'lesi bir nûr-ı tecellî-i cemâl
Şan "vâdi-i Eymen"-i hüdâdır maḫbaḫ (R29)¹¹

Esrar Dede Divanı'nda Kur'an-ı Kerim'den en fazla lafzî iktibas yapılan ayet, Kasas suresinin otuzuncu ayetidir. Bu ayet Divan'da toplam dokuz kez alıntılanmıştır. Ayette Hz. Musa'ya gelen ilk vahyin öyküsü anlatılmaktadır. Hz. Musa, Medyen'den ayrılıp Tûr Dağı'nın yakınlarına geldiğinde doruklarda yanan bir ateş fark eder. Hem kendisine yolu tarif edecek birini bulmak hem de ateşten bir parça almak umuduyla dağın tepesine doğru yola koyulur. Hz. Musa, dağın tepesine yaklaştığı vakit, ayette "vâdi-i Eymen" ibaresi ile anlatılan "vadinin sağ"ndan gelen bir sesle irkilir. Burada yaratıcı Hz. Musa'ya "innî enâ" şeklinde (Muhakkak ki ben...) hitap eder ve onu peygamberlik vazifesi ile görevlendirir. Ayrıca Hz. Musa'ya asa ve beyaz el mucizeleri bahşeder (Harman, 2020: 211).

Âdem dem-i "nefahtü" elif "isteveytühü"
Ya'nî zuhûr-ı kâmet-i bâlâ-yı istivâ (K12/21)

Sırr-ı "nefahtü fîhi" dem-i Mevlevî-i Rûm
Feyziyle âdem oldu dem-i nây-ı istivâ (K12/22)¹²

¹¹ "Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafından, (oradaki) ağaç yönünden kendisine şöyle seslenildi: 'Ey Mûsâ! Muhakkak ki ben yalnızca ben âlemlerin rabbi olan Allahım.'" (Kasas, 30).

Divan'daki on ikinci kasidenin yirmi birinci ve yirmi ikinci beyitlerinde geçen "nefahtü" / "nefahtü fihi" ve "isteveytühü" ibareleri, Hicr suresi yirmi dokuzuncu ayet ve Sad suresi yetmiş ikinci ayet olmak üzere Kur'an-ı Kerim'de iki farklı yerde geçmektedir. Bu ayetlerde Hz. Adem'in yaratılışı ve kendisine ruh üflenmesine vurgu yapılmaktadır. Birtakım İslam âlimlerine göre melekler, topraktan yaratılan Hz. Adem'i ilk önce küçük görmüş ve ona secde etmek istememiştir. Fakat melekler; Hz. Adem'in özel biçimde yaratıldığını, bedenine ruh üflendiğini ayrıca ona tövbe yönetiminin ve tüm mevcudatın adlarının öğretildiğini müşahede ettikten sonra Hz. Adem'e secde etmeye karar vermişlerdir (Kılınçlı, 2021: 638).

"Rûhu'l-emîn" sidre-i farḳ-ı külâhıdır
Bir dil olursa Cennet-i me'vâ-yı istivâ (K12/27)

"Rûhu'l-Emîn" hâme-i Esrâr'ı çeşm-i yâr
Vahy-âşnâyiken yine dem-beste gösterir (G55/8)

Bikr-i dilindeki dem-i feyzi geçirme kim
"Rûhu'l-Emîn" Meryem-i ra'nâyâ bir gelir (G74/3)

Mi'râc-ı feyze "Rûhu'l-emîn"dir baḳ-ı şarâb
Cân-ı sebük ki 'aşḳ ile rıḳ-ı girân çeker (G92/7)¹³

Esrar Dede Divanı'ndaki on ikinci kasidenin yirmi yedinci; elli beşinci gazelin sekizinci, yetmiş dördüncü gazelin üçüncü ve doksan ikinci gazelin yedinci beytinde geçen "Rûhu'l-emîn" ibaresi, Şuara suresinin yüz doksan üçüncü ayetinden alıntılanmıştır. "Rûhu'l-emîn", vahiy meleği olan Hz. Cebrail'in sıfatıdır ve "Güvenilir ruh" anlamına gelmektedir. Mezkûr ayette vahyin Hz. Cebrail tarafından getirildiği anlatılmaktadır. *Esrar Dede* de ilgili beyitlerde "Rûhu'l-emîn" ibaresini, anlamına uygun biçimde kullanmış ve Hz. Cebrail için bu adı tercih etmiştir.

Ḳalvetgeh-i eflâkda rûhu'l-ḳudsüm
Dergâh-ı 'arefnâkda rûhu'l ḳudsüm (G174/1)

¹² "Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın." (Hicr, 29). "Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın." (Sad, 72).

¹³ "Onu Rûhu'l-emîn indirmiştir." (Şuara, 193).

*Pervâzgehimdir dil-i Kerrûbî-nişân
Künc-i kafes-i hâkda rûhu'l-kudsüm (G174/2)*

*Nuṭkumda 'ayân u ma'nî-i pâk-ı cânım
Bu sîne-i şad-çâkda rûhu'l-kudsüm (G174/3)*

*Ben âyet-i 'aşkı bîlemez fehm-i sakîl
Ben târem-i idrâkda rûhu'l-kudsüm (G174/4)*

*Rûh-ı 'araḡ-ı füyûz-ı bâlâ-ḡîzim
Peymâne-i eflâkda rûhu'l-kudsüm (G174/5)*

*İ'câz-ı lehimde 'İsî-i lâhûtum
Bîkr-i ḡired-i pâkde rûhu'l-kudsüm (G174/6)*

*Maḡz-ı sūḡanım perde-i elfâz içre
Bu ḡâme-i çâlâkda rûhu'l-kudsüm (G174/7)*

*Mevlevî rûhu'l-kudüsdür lâ-mekânı seyr eder
Dil gibi bir ânda nûh âsumânı seyr eder (MUS14/II)¹⁴*

Esrar Dede Divanı'ndaki yüz yetmiş dördüncü gazelin tüm beyitlerinde ve musammatlar başlığı altındaki on dördüncü tahmisin ikinci bölümünde geçen "Rûhu'l-kuds" ibaresi, Bakara suresinin seksen yedi ve iki yüz elli üçüncü ayetinden; Maide suresinin yüz on ve Nahl suresinin yüz ikinci ayetinden alıntılanmıştır. "Rûhu'l-kuds" de vahiy meleği olan Hz. Cebrail'in sıfatlarından biridir ve "kutsal ruh" anlamına gelmektedir. Ayetlerde hem Hz. Cebrail'in vahiy görevine vurgu yapılmakta hem de Hz. İsa'nın Hz. Cebrail tarafından desteklendiği anlatılmaktadır. İlgili beyitlerde de Esrar Dede, kendisi de dahil etmekle birlikte Mevlevi dervişlerini "kutsal ruh" olarak betimlemiştir.

*Sen vâris- i sultân-ı risâletsin efendim
Sen sırr-ı "elem-neşrah"a âyetsin efendim (MUS1/II)¹⁵*

¹⁴ "...Meryem Oḡlu İsa'ya da açık kanıtlar verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik..." (Bakara, 87), "...Meryem oḡlu İsa'ya açık deliller verdik ve onu Rûhulkudüs'le destekledik..." (Bakara, 253), "...Seni Rûhulkudüs'le (Cebrâil) desteklemiştım..." (Maide, 110), "...Kur'an'ı Ruhulkudüs'ün indirdiğini söyle..." (Nahl, 102).

¹⁵ "Senin kalbini açıp genişletmedik mi?" (İnşirah, 1).

Divan'da müseddes biçiminde yazılmış birinci musammatın ikinci bölümünde geçen "elem-neşrah" ibaresi İnşirah suresinin ilk ayetinden alıntılanmıştır. Ayet, "Senin kalbini açıp genişletmedik mi?" anlamına gelmektedir. İnşirah suresi, İslam'ın ilk dönemlerinde inananların uğradığı işkence ve zorluklar karşısında Hz. Peygamber'i teselli etmek amacıyla nazil olmuştur. Tefsirlerde bu ayetin yorumuyla ilgili iki farklı görüş anlatılmaktadır. İlk görüş, Hz. Peygamber'in çocukluk döneminde ve miraç hadisesinin yaşandığı gecede melekler tarafından göğsünün açılarak kalbinin zezem suyu ile yıkanması ve ardından içine ilim, hikmet konulduğu yönündedir. İkinci görüş ise maddi değil, manevi müdahaleyi ön plana çıkarır. Buna göre Hz. Peygamber'in ruhu ilim ve hikmetle donatılmıştır; ruhundaki tüm sıkıntı, üzüntü ve kederler kaldırılarak göğsüne genişlik ve ferahlık verilmiştir (Yaşaroğlu, 2000: 345). Esrar Dede, Şarih Dede Efendi olarak da bilinen İsmail Ankaravî Rusihi'yi methettiği şiirinde onun Hz. Peygamber'in varisi ve İnşirah suresinin sırlarının mazharı olduğunu dile getirmiştir.

*"Len-terâni"yle edip sonra yine 'atf-ı hitâb
Eylediñ 'âşıkı biñ nâz ile zâr u bi-tâb (MUS2/III/4)¹⁶*

Divan'da ikinci musammatlar başlığı altında terkib-i bend biçiminde yazılmış üçüncü şiirin dördüncü beytinde geçen "len-terâni" ibaresi, Araf suresinin yüz kırk üçüncü ayetinden alıntılanmıştır. Ayet "Sen, beni asla göremezsin?" anlamına gelmektedir. Bu ayet, mutasavvıflar tarafından Hz. Musa'nın yaratıcının zât tecellisine mazhar olmayı istediği şeklinde yorumlanmıştır. Görme fiilinin görüleni mecbur kılması ve bunun da sıfat tecellisinin belirlediği ikilik mertebesine dayanması hasebiyle bu mertebede zât tecellisi imkansızdır. Yaratıcı, bu durumu bildirmek amacıyla Hz. Musa'ya: "Ben görülmem." dememiş, bunun yerine "Sen, beni göremezsin." şeklinde seslenmiştir. Bu nida esnasında Hz. Musa, yaratıcı ile diyalog hâlindeydi. Bu hâlin ikilik mertebesinden kaynaklandığını dile getiren mutasavvıflara göre "len-terâni" ibaresi, özünde "Sende ikilik hâli mevcut olduğu müddetçe beni göremezsin." manasındadır. Yaratıcının tecelli suretiyle dağı parçalaması ve Hz. Musa'nın kendini kaybetmesi ise ikilik mertebesinden sıyrılarak zât tecellisine kavuştuğuna işaret etmektedir. "Len-terâni" ibaresi İslam edebiyatında çoğunlukla telmih amacıyla kullanılmıştır. Arap ve İran şiirlerinde âşığın

¹⁶ "Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, 'Rabbim! Bana görün; sana bakayım' dedi. Rabbi, 'Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin' buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü..." (Araf, 143).

gönlünü tarumar eden sevgilinin kendisini göstermek istememesi bu ibareyle dile getirilmiştir. Bu ibare tek bir şeyi sembolize etmekten ziyade çeşitli kavram ve anlamlar ifade edilirken de kullanılmaktadır. Örneğin; şairlerin ilham, idrak ve söz ustalığı gibi meziyetleriyle övünmelerinde Allah vergisi bir kabiliyeti anlatmaktadır (Pala, 2003: 138).

*Tab'ı 'ademde olup havşala-i isti'dâd
Olmasa ma'nî-i "lâ-yüs'el" ile redd-i cevâb (MUS4/I/3)¹⁷*

Divan'daki dördüncü musammatlar başlığı altında terkîb-i bend biçiminde yazılmış ilk şiirin dördüncü beytinde geçen "lâ-yüs'el" ibaresi Enbiya suresinin yirmi üçüncü ayetinden alıntılanmıştır. "Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz." manasındadır. Müfessirlerin yorumlarına göre, eğer yaratıcının bir eşi benzeri olsaydı ona böyle bir soru sorulabilirdi fakat onun teklifinden dolayı böyle bir durum mümkün değildir. Tüm yaptıkları bir hikmete dayanan yüce yaratıcıya hesap sorulamaz (Şahin, 2019: 69).

*İlm-i ma'nâyı duyup sırra olursam âgâh
Anı bir hoşça beyân eylerim "inşâ'allâh" (MUS4/XIV/8)¹⁸*

Divan'daki dördüncü musammatlar başlığı altında terkîb-i bend biçiminde yazılmış on dördüncü şiirin sekizinci beytinde "inşâ'allâh" ibaresi geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de altı farklı ayette bu ibare yer almaktadır. "Allah dilerse." anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in Allah'ın dilemesi dışında "Şunu yarın yapacağım" gibi ifadeler kullanması yasaklanmıştır (Kehf, 24). Kur'an'da tüm işlerin yaratıcının iradesine tabi olduğunu söyleyen çok sayıda ayet olduğu gibi direkt olarak "inşâ'allâh" ibaresinin bulunduğu altı ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde İsrailoğullarının kurban etmek istedikleri sığırın niteliğiyle ilgili olarak Hz. Musa'ya (Bakara, 70), Hz. Yusuf'un anne-babasına ve kardeşlerine (Yusuf, 99), Hz. Musa'nın Hızır'a (Kehf, 69), Hz. Şuayib'in yanında hizmet etmesini talep ettiği Hz. Musa'ya (Kasas, 27), Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim'e (Saffat, 102) "inşâ'allâh" şeklinde hitap ettiği görülmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'de Hudeybiye'nin ardından Hz. Peygamber'e "inşâ'allâh" şeklinde nida edilerek rüyasının gerçekleşeceği ve "Allah'ın izniyle" inanlarla birlikte Mescid-i Haram'a girecekleri (Fetih, 27) bildirilmiştir (Özbek, 2000: 342-343).

¹⁷ "Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir." (Enbiya, 23).

¹⁸ "...Allah dilerse..." (Bakara, 70), (Yusuf, 99), (Kehf, 69), (Kasas, 27), (Saffat, 102), (Fetih, 27).

*Şadâ olunduğu dem ‘âlem-i vefâya varır
‘Elest’iñ ‘ahdinî taşdıkdir semâ’-ı şafâ (G4/6)*

*Tâ Bezm-i “elesti”den ben böylece haşır oldum
Bir elde müzâb-ı câm bir elde mey ü sâgar (G65/9)*

*Mest eyleyeli neş’emi şahbâ-yı “elestî”
Cam-ı meye ‘aks etdi ‘aceb şu’le-nişestî (G238/1)*

*Bir ‘âşık-ı dîrîneñüm ey sâkî-i ‘aşk
Tâ dil-şüde-i bezm-i “elest”im geldim (R100)¹⁹*

Divan’da dördüncü gazelin altıncı, altmış beşinci gazelin dokuzuncu, iki yüz otuz sekizinci gazelin birinci beytinde ve yüzüncü rubaide geçen “elest” ibaresi Araf suresinin yüz yetmiş ikinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare Farsça kökenli “sohbet meclisi” manasındaki “bezm” sözcüğü ile Arapça “ben değil miyim?” anlamında çekimli bir eylem olan “elest” ile kullanılarak “bezm-i elest” şeklinde bir terkip oluşturmaktadır. “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” nidasının gerçekleştiği ruhların da “belâ” yani “evet” şeklinde yanıt verdikleri meclisi ifade etmektedir. Osmanlı dinî-tasavvufi edebiyatında bu tertip sıkça kullanılmıştır (Yavuz, 1992: 106). Klasik Türk edebiyatındaki genel kaniya göre âşıklar, sevgililerine “elest” meclisinde âşık olmuşlardır. Şairler, o gün mecliste âşığın ruhunun uyanık olduğunu sevgiliyi ilk kez orada gördüklerini ve hemen âşık olduklarını anlatmaktadır (Pala, 1992: 108).

*Sırr-ı “ehad”a Aḫmed tevḫîd-i Kureyş oldu
İbrahim’iñ evlâdı faḫr etse ‘aceb mi yâ (G11/18)²⁰*

Divan’daki on birinci gazelin on sekizinci beytinde yer alan “ehad” ibaresi İhlas suresinin birinci ayetinden alıntılanmıştır. Müfessirlerin sure ile ilgili olarak en fazla üzerinde durdukları konu “ehad” sözcüğünün anlam ve muhtevası ile ilgilidir. “Ehad” sözcüğü Allah’a nisbet edildiğinde yaratıcının birliğini, benzersizliğini ve eşsizliğini anlatmaktadır (Işık, 2000: 537). Esrar Dede, mezkûr beyitte Hz. Peygamber’i, ilahi mesajı tebliğ eden ve tevhid inancını yayan bir elçi olarak yüceltir. Onun risaletinin, Allah’ın birliğini insanlığa bildirmek olduğunu ve bu sayede tevhid inancının temellerinin atıldığını belirtir. Şair, bu bağlamda Hz. İbrahim’in soyundan gelen Kureyş halkına özel

¹⁹ “... ‘Ben sizin rabbiniz değil miyim?’ ‘Elbette öyle! Tanıklık ederiz’ dediler...” (Araf, 172).

²⁰ “De ki: ‘O, Allah’tır, tektir.’ (İhlas, 1).

bir önem de atfetmektedir. Hz. Peygamber'in vahyi ilk olarak bu kavme tebliğ etmesini, tevhid inancının temelini atılması açısından önemli bir hadise olarak ele alır ve Kureyş'i yani İbrahimogullarını metheder.

*Müdir-i dâ'ire-i nokta "kâf u nûn"-fermâ
Kadir-i kudret-i eşyâ Celâl celle celâl (K9/10)*

*"Kün" sırrını fehm etmege âyîn-i Mevlânâ'ya bak
Güş et şadâ-yı nâydan neymiş zühûr-ı müntehab (G17/14)²¹*

Divan'da dokuzuncu kasidenin onuncu beytinde ve on yedinci gazelin on dördüncü beytinde "kün" ibaresi geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de sekiz farklı ayette bu ibare yer almaktadır. "Ol" anlamına gelmektedir. Tasavvuftaki yaratılış kuramına göre evren henüz yaratılmadan evvel Allah bir nur halk edip "kün Muhammedâ" (ol yâ Muhammed) şeklinde hitap ettiği anlatılmaktadır. Nur, bu nida karşısında hicap içinde "lâ ilâhe illallah" (Allah'tan başka ilâh yoktur) demiş; o zaman yaratıcı da "Muhammed Resûlullah" (Muhammed Allah'ın elçisidir) diyerek yanıt vermiştir. Ardından dokuz felek, dört unsur, hayvanlar, bitkiler ve tüm cansız nesnelere halk edilmiştir (Pala, 2002: 553). Esrar Dede'nin ilgili kaside beytinde, yaratıcının üstün iradesini her şeyin üstünde tutan ve mutlak bir teslimiyet içerisinde bir tavır segilediği görülmektedir. Mezkûr beyitte geçen "kâf u nûn" ibaresi Arapçadaki "kün" emrinin kısaltılmış hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Şair, tüm mevcudatın yalnızca Allah'ın iradesiyle işlediğine ve onun sonsuz gücünün her şeye kadir olduğunu dile getirmektedir. Gazel beytinde ise "kün" sırrının anlaşılması için Mevlevî ayinlerine bakılması gerektiğini ifade etmektedir.

*Kurb-ı "vescüd ve'kterib"dir menzili Esrâr eger
Kiblesin buldu ise dervîş-i Mevlânâ-perest (G32/7)²²*

Divan'daki otuz ikinci gazelin on yedinci beytinde geçen "vescüd ve'kterib" ibaresi Alak suresinin on dokuzuncu ayetinden iktibas edilmiştir. Secde vesilesi ile Allah'a yakınlaşmayı ifade etmektedir. İnsanın hakiki anlamda kurtuluşu Allah'a yakınlaşmasıyla ilintilidir. Bu durum da etrafına zarar veren çirkin hasletlerden sıyrılıp yalnızca yaratıcının emirlerine tabi olmasıyla

²¹ "...Ol..." (Bakara, 117), (Âl-i İmran, 47), (Âl-i İmran, 59), (Enam, 73), (Nahl, 40), (Meryem, 35), (Yasin, 82), (Mü'min, 68).

²² "...Secdeye kapan ve Allah'a yakınlaş." (Alâk, 19).

gerçekleşebilir. Bunun da en net göstergesi secdedir. Bu sebeple Alak suresinin on dokuzuncu ve sonuncu ayeti olan “vescüd ve’kterib” ibaresi aynı zamanda tilavet secdesi emrini de içermektedir (Işık, 1989: 334). Esrar Dede, mezkûr beyitte, Allah’a yakınlaşmak isteyenlerin pusulasını Mevlânâ’nın izinden giden dervişlere çevirmesi gerektiğini savunmaktadır. Onun nazarında, Mevlevi dervişi, ilahi hakikate erişmiştir. Bu nedenle, Allah’a yakınlaşmak isteyenlerin, bu kâmil zatların ruhlardan ilham almaları ve onların izinden gitmeleri gerekmektedir.

*Fehm eyledigimdir “irci’î”niñ remzini âhîr
Efsürde tenim hâk ile yeksân olmağa bâ’is (G35/4)²³*

Divan’daki otuz beşinci gazelin dördüncü beytinde geçen “irci’î” ibaresi Fecr suresinin yirmi sekizinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ibare “Rabbine dön!” anlamına gelmektedir. Nefsani arzularından sıyrılıp kalp hoşnutluğu ve tam bir teslimiyetle yaratıcının buyruklarına uyanların sâlih kulların arasına dahil olacakları ve rablerine kavuşarak cennete girecekleri ifade edilmektedir (Işık, 1995: 291).

*Bil “izâ sellemtü bi’l-ma’rûf”u kim
Ola şânında ‘aleyküm lâ-cenâh (G40/3)²⁴*

Divan’daki kırkıncı gazelin üçüncü beytinde geçen “izâ sellemtü bi’l-ma’rûf” ibaresi Bakara suresinin iki yüz otuz üçüncü ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ibare “En uygun şekilde verdikten sonra.” anlamına gelmektedir. İslam hukukunda bebeğin sütanneye verilmesi ile sütanne ücret alma hakkına sahip olmaktadır (Kaşıkçı, 2006: 36). Söz konusu ayette de sütannelere hak ettikleri ücretin ödenmesi gerektiği dile getirilmiştir. Esrar Dede de bu konuya atıfta bulunarak ahirette takva sahiplerinin ecirlerini en güzel biçimde alacaklarını vurgulamıştır.

*Tîğ-i celâlet be-kef nutku hemân “lâ-tehaf”
Hecri ser-â-ser şeref kahrn hayât-ı mezîd (G43/8)²⁵*

²³ “Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön.” (Fecr, 28).

²⁴ “...Çocuklarınızı sütannelere emzirtmek isterseniz münasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur...” (Bakara, 233).

²⁵ “...Korkma...” (Hud, 70), (Taha, 68), (Neml, 10), (Kasas, 25), (Ankebut, 33), (Sad, 22), (Zariyat, 28).

Divan'da kırk üçüncü gazelin sekizinci beytinde "lâ-teḥaf" ibaresi geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de yedi farklı ayette bu ibare yer almaktadır. "Korkma!" anlamına gelmektedir. Kur'an'da meleklerin Hz. Lut'a (Hud, 70 ve Ankebut, 33); yaratıcının Hz. Musa'ya (Taha, 68 ve Neml,10); Hz. Şuayip'in Hz. Musa'ya (Kasas, 25); davacıların Hz. Davut'a (Sad, 22) ve meleklerin Hz. İbrahim'e (Zariyat, 28) "lâ-teḥaf" ibaresi ile seslendikleri görülmektedir.

Bed-mestî-i celâl edip çeşm-i fitne-cû
"El-ḥamd" etdi bezmden aḡyârı târmâr (G68/7)

Bi-ḥamdi'llâh dedim "elḥamdüli'llâh"
Ki böyle ḥamd eder kendüye Allâh (MAN1 / 1)²⁶

Divan'daki altmış sekizinci gazelin yedinci birinci manzumenin ilk beytinde geçen "el-ḥamd" ve "elḥamdüli'llâh" ibareleri Fatıha suresinin ikinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ibare "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur." anlamına gelmektedir. Esrar Dede'nin ilk beyitte kullandığı "el-ḥamd" ibaresi Fatıha'nın Türkçe'deki en tanınmış ismi olup "Sûretü'l-ḥamd" terkininin kısaltılmış biçimidir. Bu isimlendirmenin surenin birinci sözcüğü olan "el-ḥamd" ibaresinden yahut surenin tamamıyla hamt anlamı içermesinden meydana geldiği düşünülmektedir (Işık, 1995: 253).

'Ahd-nâme diledim ḥaṭṭ-ı ruḥundan Esrâr
Yazdı "lâ-ted'u me'allâhi ilâhen âḥer" (G81/27)²⁷

Divan'daki seksen birinci gazelin yirmi yedinci beytinde geçen "lâ-ted'u me'allâhi ilâhen âḥer" ibaresi Kasas suresinin seksen sekizinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ibare Allah'tan başka hiçbir tanrıya yalvarmamak gerektiğini bildirmektedir. Esrar Dede de bu ayetten hareketle yaratıcı dışında hiçbir şeyden medet ummamaya, Allah'tan başka yalvaracak kimse olmadığına dikkat çekmektedir.

Şive-i "naḥnü ḳasemnâ"yı tefekkür ḳıl kim
'Aḳıbet zillet ü ḥüsrâna olur müncer cer (G97/4)²⁸

²⁶ "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur." (Fatıha, 2).

²⁷ "Allah ile birlikte başka bir tanrıya yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur..." (Kasas, 88).

²⁸ "Rabbinin rahmetini paylaştırmak onlara mı düşmüş? Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık..." (Zuhruf, 32).

Divan'daki doksan yedinci gazelin dördüncü beytinde geçen "naĥnũ ħasemnâ" ibaresi Zuhruf suresinin dördüncü ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare rızıkların yalnızca Allah'ın tarafından taksim edildiğini anlatmaktadır. Esrar Dede de gazel beytinde bu ayeti tefekkür etmek gerektiğini dile getirmiştir.

Girse 'uŝŝâħ eger nâra gũlistân olur
"Aŝħ eder "berd ü selâm" vermez aña ol ħar ħar (G97/5)²⁹

Divan'daki doksan yedinci gazelin beşinci beytinde geçen "berd ü selâm" ibaresi Enbiya suresinin altmış dokuzuncu ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ibare Hz. İbrahim'e ateşin serin ve zararsız kılınışını anlatmaktadır. Esrar Dede de gazel beytinde bu ayetten yola çıkarak aşıkların gireceği ateşin gül bahçesine dönüşeceğini, serin ve zararsız hale geleceğini anlatmıştır.

Eyle taĥĥîr-i derûn tâ ki ola ħalb selîm
"Yevme lâ-yenfâ'û"da anı taleb eylerler (G97/22)³⁰

Divan'daki doksan yedinci gazelin yirmi ikinci beytinde geçen "Yevme lâ-yenfâ'û" ibaresi Şuarâ suresinin seksen sekizinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ayet kıyamet gününde mal ve evlatların fayda vermeyeceğini anlatmaktadır. Esrar Dede de gazel beytinde bu ayetten hareket ederek hiçbir şeyin fayda etmediği mahşer gününe temiz bir kalple kalb-i selim şekilde ulaşmak gerektiğini dile getirmiştir.

يا من احاط علمك كلالك المحاط
"اياك نستعين" بك "اهدنا الصراط"

(Ey ilmi bütün çevreyi kuşatan/ "Senden yardım dileriz," "Bizi doğru yola ilet!")
(G129/1)³¹

Divan'daki yüz yirmi dokuzuncu gazelin birinci beytinde geçen "iyyâ ke nesta'in" ve "ihdinâ's-sırât" ibareleri Fâtiha suresinin beş ve altıncı ayetlerinden iktibas edilmiştir. *Divan*'daki bu gazel Arapça olarak kaleme alınmıştır. Beşinci ayet, Allah'tan başkasından yardım istenmemesi gerektiğini anlatırken altıncı ayet ise doğru yola ulaşmak için yaratıcıya yakarışı

²⁹ "Biz de 'Ey ateş' dedik, 'İbrâhîm'e serin ve zararsız ol!" (Enbiya, 69).

³⁰ "O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar!" (Şuarâ, 88).

³¹ "(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola ilet." (Fatiha, 5-6).

içermektedir. Esrar Dede de ayetleri manasına uygun şekilde kullanarak gazel beyitlerinde yaratıcıya yalvarırken bu ayetlerle seslenmiştir.

*Nâydan emr-i "ecibû dâ'iyâ'llâh" gelmese
Etmez idi enfüs ü âfaka istilâ semâ' (G131/8)³²*

Divan'daki yüz otuz birinci gazelin sekizinci beytinde geçen "ecibû dâ'iyâ'llâh" ibaresi Ahkaf suresinin otuz birinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare "Allah'ın davetçisine uyun." anlamına gelmektedir. Ahkaf suresinde bu konuşmayı yapanlar cin topluluğudur. Bu ayetlerde cinlerin de Hz. Peygamber'in davetine uymakla yükümlü oldukları ve bu konuyla ilgili olarak ikaz edildikleri dile getirilerek bu tebliğe icabet etmeyenlerin açıkça bir sapkınlık içinde olduklarına ve mahşer gününde cezaya çarptırılacakları vurgulanmıştır (Işık, 1988: 550). Esrar Dede mezkûr beyitte, ney sesini, Allah'ın davetine icabet etme çağrısı olarak yorumlamaktadır. Bu fikrini, Ahkaf suresinin otuz birinci ayetiyle de desteklemektedir.

*Aç lebiñ "innâ fetahñâ" nüktesi etsin zuhûr
'Âşık-ı dil-besteler de eylesinler intifâ' (G135/6)*

*Elâ ey âyet-i "innâ fetahñâ"
Beni kıldıñ fütüvvetiñle gûyâ (MAN2/1)³³*

Divan'daki yüz otuz beşinci gazelin altıncı ve ikinci manzumenin birinci beyitlerinde geçen "innâ fetahñâ" ibaresi Fetih suresinin birinci ayetinden alıntılanmıştır. Bu ibare "Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik" anlamına gelmektedir. Bu ayetlerde Mekke'nin fethedileceği Hz. Peygamber'e müjdelenmiştir. Esrar Dede de ikinci manzumedeki ilk beyitte bu ayeti kendi yaşamına uyarlayarak kendisine muvaffakiyetler kattığına değinmiştir.

*Pek de şûret verme sırr-ı "aḥsenü't-taḳvîm"e kim
Bilmem ammâ mâ-verâsı bî-nuḳûş olmaḳ gerek (G151/8)³⁴*

Divan'daki yüz elli birinci gazelin sekizinci beytinde geçen "aḥsenü't-taḳvîm" ibaresi Tin suresinin dördüncü ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet kıyamet

³² "Ey halkımız! Allah'ın davetçisine uyun ve ona iman edin ki, Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi acılı azaptan korusun." (Ahkâf, 31).

³³ "Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik." (Fetih,1).

³⁴ "Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır." (Tin, 4).

gününde insanın en güzel surette yaratıldığını anlatmaktadır. Bazı yorumculara göre insan sadece ruhsal açıdan bazılarına göre ise hem ruhsal hem de bedensel açıdan en güzel surette halk edilmiştir. İlk görüşü savunanlara göre ruh olarak “illiyyîn”de halk edilen insan, beden kafesine hapsedilerek “esfeli sâfilîn”e yani maddi boyuta gönderilmiştir. Bu alemde tekrar öz ve en güzel haline dönmeye çalışmaktadır. İkinci görüşün savunucuları ise ruh güzelliğinin mühim olduğunu dile getirirler bile insanoğlunun bedensel yönden de güzel surette olduğunu dolayısıyla her açıdan mükemmel olduğunu söylemişlerdir (Uludağ, 1989: 178).

*Sâye-i Hazret-i Gâlib’de Boğaz içre bu şeb
Zevk-i “min-ṭaḥtihe’l-enhâr” idi baña her sû (G207/15)³⁵*

Divan’daki iki yüz yedinci gazelin on beşinci beytinde geçen “min-ṭaḥtihe’l-enhâr” ibaresi Beyyine suresinin sekizinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet altlarından ırmakların aktığı Adn cennetinden bahsetmektedir. Esrar Dede de gazel beytinde mürşidi Şeyh Galip ile Boğaz kıyısında yaptığı sohbetlerden aldığı manevi hoşnutluğu anlatmak maksadıyla bu ayete gönderme yapmış ve Boğaz’ı da altından ırmakların geçtiği Adn cennetine teşbih etmiştir.

*Aldım kaleme cemâliniñ nüktelerin
Mecmû’a-i şî’rim oldu “levh-i maḥfûz” (R72)³⁶*

Divan’daki yetmiş ikinci rubaide geçen “levh-i maḥfûz” ibaresi Burûc suresinin yirmi ikinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet Kur’an-ı Kerim’in “Levh-i maḥfûz”da muhafaza edildiğinden bahsetmektedir. Âlemde teşekkül edecek olan tüm mevcudat ve hadiseler bu kitaba kaydedilmiştir. Arzda ve semada ufak ya da büyük ne varsa ecellerin vakitleri, bireylerin ve toplumların başına gelecek afetlerin hepsi Allah’ın bilgisinde yer almış ve “Levh-i maḥfûz” adı verilen bu kitaba geçirilmiştir (Yavuz, 2003: 151).

*Semâ’-ı Mevlevî gösterdi bende “semme vechu’llâh”
Ben o mihrâb döndükçe bu devrân dönse çevrilmem (B1)³⁷*

³⁵ “Onların rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir...” (Beyyine, 8).

³⁶ “Şüphesiz o (asılsız saydıkları kitap) şanı yüce bir Kur’an’dır; Levh-i maḥfûzdadır.” (Burûc, 21-22).

³⁷ “Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.” (Bakara, 115).

Divan'daki "Ebyât" bölümündeki birinci beyitte geçen "şemme vechu'llâh" ibaresi Bakara suresinin yüz on beşinci ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet yaratıcının zat ve sıfatları bakımından sınırsız olduğundan bahsetmektedir. Esrar Dede de beytinde, Mevlevî semâsının kendisine bu ayetin sırrını idrak ettirdiğinden bahsetmektedir.

*Şâhid-i dil "mağâm-ı Maḥmûd" da
Câna tarz-ı Ayâz eder ta'lîm (G179/8)*

*"Mağâm-ı pâk-i Maḥmûd" a erişdim
Koyup mevcûdu maḫşûda erişdim (MAN1/31)³⁸*

Divan'daki yüz yetmiş dokuzuncu gazelin sekizinci beyti ve "Mesnevîler" bölümündeki birinci mesnevinin otuz birinci beytinde geçen "Mağâm-ı Maḥmûd" ibaresi İsra suresinin yetmiş dokuzuncu ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet Hz. Peygamber'in övülmüş bir makama yükseltileceğinden bahsetmektedir. Bu makam, mahşer günü hesaptan önce tüm insanlığın o sıkıntılı bekleyiş sürecindeyken Hz. Peygamber'in kendisine ilâhî rahmetin tecelli etmesi amacıyla yakarıştâ bulunması ve akabinde kendisine şefaât için izin ve yetki verilmesi olarak ifade edilir (Üzüm, 2003: 413).

*Maḥabbet başladı "hel min-mezîd" e
Göründü yüzüne fetḫ-i cedîde (MAN1/41)³⁹*

Divan'daki "Mesnevîler" bölümündeki birinci mesnevinin kırk birinci beytinde geçen "hel min-mezîd" ibaresi Kaf suresinin otuzuncu ayetinden iktibas edilmiştir. Bu ayet, cehennemine dile gelerek konuşmasını ve zalimler için içerisinde daha fazla yer olduğunu anlatmasını içermektedir.

2.2.2. Tam Lafzî İktibas

Alıntı yapılmak istenen ayetin tamamının beyitte yer alması tam lafzî iktibas olarak tanımlanmaktadır (Küleççi, 2005:177). *Esrar Dede Divanı*'nda tam lafzî iktibas yapılan yalnızca bir beyit bulunmaktadır.

³⁸ "Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbini seni övülmüş bir makama yükseltsin." (İsra, 79).

³⁹ "O gün cehenneme 'Doldun mu?' diyeceğiz; cevap verecek: 'Daha yok mu?'" (Kaf, 30).

*Devletlü başı var o fakîrîñ ki zâtdan
Üstüne indi âyet-i “Tâhâ”yı istivâ (K12/12)⁴⁰*

Tâhâ suresi, “hurûf-ı mukattaa” ile başlamaktadır. Müfessirler, “hurûf-ı mukattaa”nın anlamı ile ilgili farklı teviller yapmışlardır. Bu harflerin Kur’an-ı Kerim’in icâzıyla ilgili olduğu, tasavvufi yorumlarının bulunduğu, Kur’an-ı Kerim’in bir nevi anahtarı olduğu, “ebced” açısından değerlendirmesi gerektiği ve bazı şifreler barındırdığı vb. gibi değerlendirmeler müfessirler tarafından dile getirilmiştir (Duman ve Altundağ, 1998: 401-408). Klasik Türk edebiyatı metinlerinde ise “Tâ” ve “Hâ” harfleri Hz. Peygamber’in adlarından biri olarak değerlendirilmiştir (Güngör, 2011: 245).

2.3. Anlama Dayalı İktibaslar

Anlama dayalı iktibaslar, ayet lafızlarının değil de anlamlarının kısmi ya da bütünsel olarak şiirde kullanılmasıdır (Güngör, 2011: 245). Bu tür alıntılamalarda metinden ziyade mana ön planda yer almaktadır. “Manevî iktibasın Türk Edebiyatında kullanım sahası/örneği en geniş olan iktibas türlerinden birisi olduğu söylenebilir. Zira lafzen iktibas edilen ayetlerin sayı itibarı ile bir istatistiği yapılabilmekte iken, mealen yapılan iktibasları tam olarak kestirebilmek imkân dahilinde değildir. Bunun temelinde de mutasavvıf şairlerin, şiirlerini vahyin öngördüğü çerçevede şekillendirmeleri etkili olmuştur denilebilir.” (Ay, 2019: 13)

Klasik Türk edebiyatı araştırmacıları için, şairlerin Kur’an ayetlerinden anlam yoluyla yaptıkları iktibaslar ilgi çekici olmuş ve bir araştırma konusu olarak değerlendirilmiştir. Şairlerin eserlerinde iktibas ettikleri Kur’an ayetleri üzerine inceleme yapan araştırmacılar, lafzi iktibasların dışında anlam yönünden iktibaslar başlığı da açarak beyitlerin ihtiva ettiği ayet manalarını da değerlendirmeye almışlardır. Çalışmalarında anlama dayalı iktibaslar konusuna değinen bazı araştırmacılar şu şekilde örnek gösterilebilir:

Konuyla ilgili olarak ilk çalışma 1982 yılında Naci Sami Okçu tarafından yapılmıştır. “Dîvân Şiirine Kaynaklık Eden Âyetler” başlıklı çalışmada on iki divan şairinin eserleri incelenmiş ve lafzi iktibasın yanısıra anlam yönünden iktibas içeren beyitler de ele alınmıştır (Okçu, 1982). Anlam yönünden iktibas çalışmasında kategorize ederek ele alan bir başka araştırmacı Muhammed Kuzubaş’tır. Araştırmacı, Fuzûlî’nin gazellerinde Kur’an-ı Kerim ayetlerinin etkisini, lafzi ve ima yoluyla iktibasın yanısıra anlam yönünden yapılan

⁴⁰ “Tâ-hâ!” (Tâhâ,1).

iktibasları da dikkate alarak derinlemesine incelemiştir (Kuzubaş, 2003). Zülfikar Güngör'ün de İbrahim Tennürî'nin *Gülzar-ı Manevî*'sinde geçen ayetleri incelerken lafzi ve manevî iktibaslar şeklinde sınıflandırma yaparak hareket ettiği görülmektedir (Güngör, 2011). Gülistan Ekmekçi, Yunus Emre *Divan*'ında yer alan ayet ve hadis iktibasları üzerine bir makale çalışması yapmış, çalışmada eserde bulunan manen ve lafzî iktibasları ayrı ayrı değerlendirmiştir (Ekmekçi, 2017). Alper Ay, Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'inde yer alan manevî ayet iktibasları üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır (Ay, 2019). Aktan'ın Şaban Kâmi'nin *Divan*'ında yer alan ayet iktibasları üzerine hazırlamış olduğu makale çalışmasında da benzer şekilde mana yönünden iktibaslar başlığı bulunmaktadır (Aktan, 2020). Elbette yapılan araştırmalar verilen örneklerle sınırlı değildir. Konuyla ilgili olarak verilen örnek çalışmalar dışında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. 2018 yılında Zübeyde Saha tarafından hazırlanan "16. yüzyıl Türkçe Divanlarında Âyetler" başlıklı yüksek lisans tezinde anlam yönünden iktibas konusunu ele alan araştırmacılarla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (Saha, 2018: 2-8).

Nâr-ı hûsrânda görüp hâlîme hayrân olma
Vakt olur âteşi Allâh gülistân eder (G81/6)⁴¹

Divan'daki seksen birinci gazelin altıncı beytinde Enbiya suresinin altmış dokuzuncu ayeti manen iktibas edilmiştir. Estrar Dede, zamanı gelince yaratıcının ateşi gül bahçesine çevireceğini ifade ederek Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı ve ateşin onu yakmadığını anlatan ayeti manen iktibas etmiştir.

Gör tâb-ı meyde rûy-ı tecellânî 'aksini
Bir şu'le aldı Tûr'da cânânî 'aksini (G241/1)⁴²

Divan'daki iki yüz kırk birinci gazelin ilk beytinde Araf suresinin yüz kırk üçüncü ayeti anlam yönünden iktibas edilmiştir. Estrar Dede, Tur'da Hz. Musa'nın yaratıcının tecellisini görmeyi arzuladığı ayeti anlam yönünden iktibas etmiştir.

Bu mevcûdât-ı maşnû'ât-ı eşyâ
Ederler hamd-i Hakk'ı bî-muḥâbâ (MAN1/10)⁴³

⁴¹ "Biz de 'Ey ateş' dedik, 'İbrâhim'e serin ve zararsız ol!'" (Enbiya, 69).

⁴² "Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, 'Rabbim! Bana görün; sana bakayım' dedi. Rabbi, 'Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin' buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü..." (Araf, 143).

⁴³ "Göklerde ve yerde bulunanlar Allah'ı tesbih etmektedir..." (Hadid, 1).

Divan'daki "Mesneviler" bölümündeki birinci onuncu beytinde Hadid suresinin birinci ayeti anlam yönünden iktibas edilmiştir. Esrar Dede, tüm eşya ve mevcudatın Cenâb-ı Hakk'ı hamt ettiğini söyleyerek mezkûr ayeti alıntılamıştır.

2.4. Divan'da Sure Adlarının Geçmesi

Mutasavvıf bir şair olan Esrar Dede'nin beyitlerinde Kur'an'daki sure adlarını bizzat kullandığı örnekler bulunmaktadır. *Divan*'da; Mâide, İsrâ ve Tâhâ surelerinin isimleri zikredilmiştir.

"Mâ'ide"-i 'İsi'ye etmez dimâğ

Tabla-ğor-ı ni'met-i Monlâ-yı Rûm (K6/14) Mâ'ide suresi.

Medine döneminin son zamanlarında indirilen Maide suresi yüz yirmi ayetten müteşekkildir. İsmi yüz on iki ve yüz on dördüncü ayetlerde geçen "Sofra" manasındaki "Mâide" sözcüğünden almaktadır. Sure-i celilede birtakım iman ve ahlakla ilgili yaklaşımlarla birlikte aile ve ceza hukukuyla ilgili hükümler, hac ibadetiyle ilgili uygulamalar, hayvanların kesilmesiyle ilgili kaideler, abdestin ve teyemmümün alınışı, tanıklık, içki içmenin, hırsızlığın ve kumarın hükümleri gibi fıkhi meseleler ele alınmaktadır. Ayrıca İsrailoğullarının tarihi ile ilgili bazı bilgiler, Ehl-i Kitab'ın iman ve ameli açıdan yanlış yaklaşım ve tutumlarına yönelik tenkitler de bulunmaktadır (Yaşaroğlu, 2003: 403).

Kendinde mağv eder yine zıll-i vücûdunu

Şubh-ı vişâl-i leyle-i "İsrâ"-yı istivâ (K12/9) İsrâ suresi.

Mekke döneminin son zamanlarında indirilen İsrâ suresi yüz on bir ayetten müteşekkildir. İsmi ilk ayetlerde geçen "Gece yürüyüşü" manasındaki "İsrâ" sözcüğünden almaktadır. Sure-i celilede İsrailoğullarının tarihi, tevhid, Hz. Âdem ve İblis, Kur'an'ın benzerinin yazılamayacağı vb. gibi önemli konular anlatılmaktadır (Yaşaroğlu, 2001: 177-178).

Devletlü başı var o fakîriñ ki zâtdan

Üstüne indi âyet-i "Tâhâ"yı istivâ (K12/12) Tâhâ suresi.

Mekke devrinde nazil olan Tâhâ suresi yüz otuz beş ayetten müteşekkildir. Sure adını birinci ayette geçen "Tâ" ve "Hâ" harflerinden almaktadır. Sure-i celilede Hz. Musa'nın risâleti, Mısır firavunu ve İsrailoğullarıyla olan

münasebeti, ilk insan olan Hz. Adem'in şeytan tarafından kandırılması ardından tövbe etmesi ve kıyamet gibi bazı hadiseler ele alınmıştır (Topaloğlu, 2010: 379).

2.4. Ayetlere Telmihte Bulunulması

Telmih; bilinen bir olaya, hikâyeye, inanışa, ayet veya hadise atıfta bulunma sanatı olarak tanımlanmaktadır. Bu sanat, anlama dayalı iktibaslara oldukça benzemekte ve terim olarak temsil yoluyla ifadede yer almaktadır (Küleççi, 2005: 170). Telmih sanatını, anlama dayalı iktibastan farklı kılan en önemli nitelik beyit içerisinde hadiseyi anımsatan bir işaretin bulunmasıdır. Telmih yapılırken hadiseyi hatırlatacak olan terim yahut kavramın en az bir kelime olacak şekilde beyitte yer alması gerekmektedir. Anlama dayalı iktibaslarda ise doğrudan değil, dolaylı bir çağrışım görülmektedir (Aktan, 2020:532-533). Bir ibarenin iktibas kategorisinde değerlendirilebilmesi için alıntılar en az bir terkip şeklinde yapılmış olmalıdır. Aksi durumda alıntı, telmih olarak değerlendirmeye alınır (Nalçacıgil Çopur, 2019: 170).

*Ba'zısı ğark-ı dâlâl ba'zı necâta erdiler
Çün hüçüm etdi cihân-ı dîne tûfân-ı hikem (K1 / 16)*

*Keştisi kalb-i selîm ü nâhudâsı Nûh-ı cân
Olmalı kim kat' ola bu bahr-i cûşân-ı hikem (K1 / 17)*

Divan'daki birinci kasidenin on altı ve on yedinci beyitlerinde yer alan "gark, tûfan, keştî (gemi), nâhudâ (kaptan), Nuh, bahr (deniz)" gibi ifadelerle Kur'an-ı Kerim'deki Nuh tufanına telmihte bulunulduğu görülmektedir. İlgili beyitlerde tufanda helak olanların yanısıra iman edenlerin kurtuluşa erdiklerine de değinilmiştir. On altıncı beyitte geçen ifadeler Araf suresi altmış dördüncü ayetini⁴⁴ on yedinci beyitte geçen ifadeler ise Yunus suresinin yetmiş üçüncü ayetini⁴⁵ anımsatmaktadır.

*'Aşk 'aşk ammâ huşûlü ol şehîñ destindedir
Kim derinde çâker-i 'irfân Süleymân-ı hikem (K1 / 22)*

⁴⁴ "... Biz de onu ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık; ayetlerimizi asılsız sayanları da suda boğduk..." (Araf, 64).

⁴⁵ "... Biz de onu ve gemide onunla beraber olanları kurtardık, âyetlerimizi yalan sayanları ise suda boğduk..." (Yunus, 73).

Divan'daki birinci kasidenin yirmi ikinci beytinde yer alan "Süleymân-ı hikem" ibaresi Enbiya suresinin yetmiş dokuzuncu ayetini anımsatmaktadır. Ayette Hz. Süleyman'a verilen "anlama, ilim ve hükmetme" gibi yeteneklerden bahsedilmektedir.⁴⁶

*Mâ'ide-i 'İsi'ye etmez dimâğ
Tabla-ğor-ı ni'met-i Monlâ-yı Rûm (K6/14)*

Divan'daki altıncı kasidenin on dördüncü beytinde yer alan "Mâ'ide-i 'İsi" ibaresi Maide suresinin yüz on dördüncü ayetini anımsatmaktadır. "Mâ'ide-i 'İsi", "İsa'nın sofrası" anlamına gelmektedir. Ayette Hz. İsa'ya gökten indirilen bir sofradan bahsedilmektedir.⁴⁷

*Ğarîk-i kılzüm-i kahr etdi Nûh ağzından
Edince dehre ser-â-pâ Celâl celle celâl (K9/13)*

Divan'daki dokuzuncu kasidenin on üçüncü beytinde yer alan "Ğarîk-i kılzüm, kahr et-, Nûh ağzından" gibi ibareler Nuh suresinin yirmi altıncı ayetini anımsatmaktadır. Ayette Hz. Nuh'un Allah'tan kavmi için azap istediğinden bahsedilmektedir.⁴⁸

*Celâlet ile gelip zâhir etdi Fir'avn'a
'Aşâyile yed-i beyzâ Celâl celle celâl (K9/17)*

Divan'daki dokuzuncu kasidenin on yedinci beytinde yer alan "Fir'avn, 'aşâ, yed-i beyzâ" gibi ibareler Kasas suresinin otuz bir ve otuz ikinci ayetlerini anımsatmaktadır. İlgili ayetlerde Hz. Musa'nın asa ve beyaz el mucizeleri ile Firavun'a gönderilmesi konu edinilmektedir. Otuz birinci ayette Hz. Musa'nın asasının mucizevi olarak yılan suretine bürünmesi anlatılmaktadır. Otuz ikinci ayette ise Hz. Musa'nın elinin bembeyaz bir hal alarak mucizevi şekilde ışıltılı parlaması anlatılmaktadır.⁴⁹

⁴⁶ "Süleyman'ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık. Her birine de hükmetme yeteneği ve ilim verdik..." (Enbiya, 79).

⁴⁷ "Meryem oğlu İsa şöyle yalvardı: 'Allahım! Ey rabbimiz! Bize gökten öyle bir sofrayı indir ki, ilk gelenimizden son gelenimize kadar bizler için bir şölen ve senden bir işaret olsun. Bizi rızıklandır, sen rızık verenlerin en hayırlısıdır.'" (Maide, 114).

⁴⁸ "Nûh 'Rabbim' dedi, 'Yeryüzünde inkârcılardan hiç kimseyi sağ bırakma!" (Nuh, 26).

⁴⁹ "Asânı yere bırak!" Mûsâ asâyı yılan gibi kıvrılır görünce, dönüp arkasına bakmadan kaçtı. 'Ey Mûsâ! Beri gel, korkma, çünkü sen güvendesin. Şimdi elini koynuna sok; bir hastalık yüzünden olmaksızın bembeyaz çıkacaktır...' (Kasas, 31-32).

*Anırla muhyî-i mevtâ olur idi İsâ
Cinân-ı cân-ı Mesîhâ Celâl celle celâl (K9/19)*

*Yâ Mesîh-i çeşme yâ Hızr-ı haşa muhtâcdır
Haste-i hicrânına gayrı devâ mümkün degil (G163/6)*

*Çamla girân olmâ uyan la'l-i lebiñden iste cân
İsâ'yu yanında bulan dil-ğaste hiç olmaz mı sağ (G137/5)*

Divan'daki dokuzuncu kasidenin on dokuzuncu beytinde, yüz altmış üçüncü gazelin altıncı beytinde ve yüz otuz yedinci gazelin beşinci beytinde yer alan “muhyî-i mevtâ, Mesîh, muhtâc, devâ, haste, cân, İsâ, dil-ğaste, sağ” gibi ibareler, Âl-i İmran suresinin kırk dokuzuncu ayetini anımsatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. İsa'ya yaratıcı tarafından ölüleri diriltme, hastalara şifa verme gibi mucizelerin verilmesi konu edinilmiştir.⁵⁰

*Kendinde mahv eder yine zıll-i vücûdunu
Şubh-ı vişâl-i leyle-i isrâ-yı istivâ (K12/9)*

Divan'daki on ikinci kasidenin dokuzuncu beytinde yer alan “leyle-i isrâ” ibaresi İsrâ suresinin ilk ayetine telmihte bulunmaktadır. “Leyle-i isrâ”, “gece yürüyüşü” anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'in Miraç Gecesi Mekke'den Kudüs'e götürülüşünü ifade etmek için bu ibare kullanılır. Ayette de bu gece yolculuğu konu edinilmiştir.⁵¹

*Vaşf-ı hatında mışra'ı ber-ceste söylemek
Hârût-ı kilke âyet-i sihr ü beyân mıdır (G51/3)*

*Şanırlar Yûsuf-ı üftâdedir çâh-ı zenağdânda
Degildir lîkhalî fitneden Hârût olmuşdur (G83/2)*

*Sîne-i hem-çünü gülüne terâdüf edicek
Çâh-ı Bâbil'de düzer sihrini Hârût-ı sühân (G196/3)*

⁵⁰ “... ‘Kuşkuya yer yok, işte size rabbinizden bir mucize ile geldim; size çamurdan kuş biçiminde bir şey yapar ona üflerim, Allah'ın izni ile derhal kuş oluverir; yine Allah'ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim; ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm’...” (Âl-i İmran, 49).

⁵¹ “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir...” (İsra, 1).

Esrar Dede Divanı'nda elli birinci gazelin üçüncü, seksen üçüncü gazelin ikinci ve yüz doksan altıncı gazelin üçüncü beyitlerinde geçen “Hârût, Çâh-ı Bâbil, sihr” gibi ifadeler Bakara suresinin yüz ikinci ayetini anımsatmaktadır. Söz konusu ayete göre Hârût, Mârût adlı bir başka melekle beraber Babil’de insanlara sihir ilmini öğretmiştir. Bu ilmi öğretirken insanlara temkinli olmaları ve kötü amaçlı kullanılmaları konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Bu iki melek ile ilgili anlatılar klasik Türk edebiyatına da sirayet etmiş, şairler özellikle Hârût’un adını zikrederek Kur’an’da geçen kıssanın haricinde ve tümüyle İsrailiyyat temelli rivayetleri konu alarak işlemiş, türlü telmihler yapmışlardır. Bu sebeple Hârût ve Mârût ile bu meleklerin sihir ilmini öğretmeleri, buldukları Babil şehri gibi temalar etrafında çok sayıda mazmun teşekkül etmiştir. Klasik şiirde sevgilinin gamzesi, gözleri ve saçları gibi unsurlar Hârût ve Mârût’un büyü konusunda ustası kabul edilmiştir (Demirci, 1997: 264). Mezkûr ayette bu konudan bahsedilmektedir.⁵² *Esrar Dede* de elli birinci gazelin üçüncü beytinde Hârût figürünü sihirle ilişkilendirerek ele almaktadır. Şair, Hârût’un sihir yönünü “sihirli kalem” metaforuyla tasvir etmektedir. Yüz doksan altıncı gazelin üçüncü beytinde ise Hârût, büyü kelimesini Bâbil kuyusunda dillendirdiği anlatılmaktadır.

Pîr-i endîşem hamûşân-ı nazarla söyleşir
Sanki Esrâr İsî-i mu‘ciz-beyân taşvîridir (G57/5)

Divan’daki elli yedinci gazelin beşinci beytinde yer alan “İsî-i mu‘ciz-beyân” ibaresi Maide suresinin yüz onuncu ayetine telmihte bulunmaktadır. Ayet-i kerimede Hz. İsa’ya verilen mucizeler konu edinilmiştir.⁵³

Nefî-i nesîm-i bâde-i cân-bağışı bizde gör
İsî-i vahdetiñ sözü tevîd-zâdedir (G62/4)

Divan’daki altmış ikinci gazelin dördüncü beytinde yer alan “İsî-i vahdet” ve “sözü tevîd-zâdedir” ibareleri Maide suresinin yüz on altıncı ayetini

⁵² “...Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihiri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, ‘Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!’ demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi...” (Bakara, 102).

⁵³ “...Benim iznimle çamurdan kuş biçiminde bir şey yapıp ona üflüyordun ve benim iznimle derhal kuş oluyordu. Benim iznimle körü ve cüzzamlıyı iyileştiriyordun. Yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Onlara açık kanıtlar getirdiğin zaman buna karşı içlerinden inkâr edenler ‘Bu düpedüz bir büyü!’ dediklerinde İsrâiloğulları’nın sana zarar vermelerini önlemiştim.” (Maide, 110).

anımsatmaktadır. Söz konusu ayette Hz. İsa'nın kendi dilinden tevhit peygamberi olduğu dile getirilmiştir.⁵⁴

*Egerçi ihtidâ Tûr-ı tecelliden zühûr eyler
Velî nûr-ı nazar 'irfân-ı Mûsî'den zühûr eyler (G72/1)*

Divan'daki yetmiş ikinci gazelin birinci beytinde yer alan “Tûr-ı tecelli” ve “irfân-ı Mûsî” ibareleri Araf suresinin yüz kırk üçüncü ayetini anımsatmaktadır. Söz konusu ayette Hz. Musa'nın yaratıcının tecellisine mazhar olmak istemesi anlatılmıştır.⁵⁵ İlgili beyitte Esrar Dede nazar metaforu üzerinde durmaktadır. Bu metafor üzerinden Kur'an'daki Hz. Musa ve Tur Dağı kıssasına telmihte bulunmaktadır. Ona göre hakikat Tur Dağı üzerinden tecelli etmiştir. Bu bakımdan Allah doslarının nurlu nazarları da Hz. Musa peygamberin irfanı vesilesi ile tezahür etmektedir.

*Egerçi asla fer'iyet mu'ahhardır ma'habbetde
Velî ma'nûde Meryem feyz-i 'İsî'den zühûr eyler (G72/5)*

Divan'daki yetmiş ikinci gazelin beşinci beytinde yer alan “Meryem” ve “feyz-i 'İsî'den zühûr eyler” ibareleri Meryem suresinin yirmi ikinci ayetini anımsatmaktadır. Söz konusu ayette Hz. İsa'nın anne rahmine gönderilişi anlatılmıştır.⁵⁶

*Yem-i vahdetde kurtulur imân
Keştî-i Nûh bahre rakîbdır (G76/6)*

Divan'daki yetmiş altıncı gazelin altıncı beytinde yer alan “kurtul-, keştî (gemi), Nuh, bahr (deniz)” gibi ifadeler, Ankebut suresinin on beşinci ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Nuh ve beraberindekilerin kurtuluşu

⁵⁴ “Allah, ‘Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi ‘Allah’ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin’ dedin?’ buyurduğu zaman o şu cevabı verir: ‘Hâşâ! Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim şüphesiz sen onu bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben senin zâtında olanı bilmem. Gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin.’” (Maide, 116).

⁵⁵ “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, ‘Rabbim! Bana görün; sana bakayım’ dedi. Rabbi, ‘Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin’ buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü...” (Araf, 143).

⁵⁶ “Derken Meryem ona hamile kaldı, işte bu sebeple karınıda bebeği ile uzak bir yere çekildi.” (Meryem, 22).

vurgulanmaktadır.⁵⁷ İlgili beyitte Esrar Dede, vahdet denizinin yalnızca iman sayesinde aşılabileceğini belirtmiştir.

*Geh Zelîhâ derim gehî Yûsuf
Cümlesinden murâd cânândır (G82/2)*

Divan'daki seksen ikinci gazelin ikinci beytinde yer alan "Yûsuf, Zelîhâ" gibi ifadeler, Yusuf suresinin yirmi dördüncü ayetini anımsatmaktadır. Mezkûr ayette Zelîhâ'nın Hz. Yûsuf'a karşı duyduğu arzu anlatılmaktadır.⁵⁸ Esrar Dede ilgili gazel beytinde, Hz. Yusuf ve Zeliha'yı anmadaki asıl muradının sevgiliyi yad etmek olduğunu dile getirmiştir.

*Ser-güzeştim o şâh ile gûyâ
Kıssa-i mûr bâ-Süleymân'dır (G82/20)*

*Armağân eyledi gör mûrçe pâ-y melâhı
Etdi pâyna Süleymân'ın anı ol zer zer (G97/8)*

Esrar Dede Divanı'nda seksen ikinci gazelin yirminci ve doksan yedinci gazelin sekizinci beyitlerinde geçen "Kıssa-i mûr, mûrçe (karınca), Süleymân) gibi ifadeler Neml suresinin on sekizinci ayetini anımsatmaktadır. Söz konusu ayetlerde karıncaların konuşması ve Hz. Süleyman'ın onların konuşmalarını duyması dile getirilmiştir.⁵⁹

*Şanırlar Yûsuf-ı üftâdedir çâh-ı zenağdânda
Degildir lîkâhâli fitneden Hârût olmuşdur (G83/2)*

*Olması bâr-keş-i salţanat oldu dağı güç
Yûsufu eylemeden çâh-ı belâya mağbûs (G115/7)*

Divan'daki seksen üçüncü gazelin ikinci ve yüz on beşinci gazelin yedinci beytinde yer alan "Yûsuf, çâh-ı zenağdân (çene çukuru), çâh-ı bela (bela kuyusu), mağbûs" gibi ifadeler, Yusuf suresinin onuncu ayetini anımsatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya

⁵⁷ "Fakat biz Nûh'u ve gemidekileri kurtardık ve bunu bütün insanlık için bir ibret yaptık." (Ankebut, 15).

⁵⁸ "Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı..." (Yusuf, 24).

⁵⁹ "Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: "Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!" (Neml, 18).

atılması anlatılmaktadır.⁶⁰ Esrar Dede yüz on beşinci gazel beytinde belli mertebelere ulaşmak için zahmet çekmek gerektiğinden bahsetmektedir. Bunun içinde Hz. Yusuf'un kuyuya atılışına telmihte bulunmaktadır. Çünkü Hz. Yusuf da Mısır'da mülk sahibi olmadan önce kuyuya atılmış, nice zahmet ve sıkıntının ardından yüksek mertebelere erişebilmiştir.

*Ne hûr-ı Cennet'e ne ni'mete mecbûr olur 'âşık
Dil-i şeydâsı her 'âlemde bir dildâra mâ'ildir (G88/3)*

Divan'daki seksen sekizinci gazelin üçüncü beytinde yer alan "hûr-ı Cennet, ni'met" gibi ifadeler, Tur suresinin yirminci ayetini anımsatmaktadır. Mezkûr ayette hurilerden ve cennet nimetlerinden bahsedilmektedir.⁶¹ İlgili beyitte Esrar Dede, cennetle ilgili bu tür kavramlara Yunus Emre gibi tasavvufi bir bakış açısıyla yaklaşmış ve hiç itibar göstermemiştir. Onun amacı hakiki sevginin sahibi olan yüce yaratıcıya kavuşabilmektir.

*Şecer-i Sidre vü Tübâ kad-i dildâra göre
Serv-i âzâde göre mişl-i şanevber 'ar'ar (G97/17)*

*Aña bâr-ı sitemdir sâye-i Tübâ'yı yükletmek
Dıraht-ı dil-keş-i âmâl-i 'âşık mîvedâr olsa (G224/3)*

Divan'daki doksan yedinci gazelin on yedinci beytinde yer alan "Şecer-i Sidre", ifadesi Necm suresinin on dördüncü ayetini, aynı beyitte ve iki yüz yirmi dördüncü gazelin üçüncü beytinde bulunan "Tübâ" ibaresi ise Rad suresinin yirmi dokuzuncu ayetini hatırlatmaktadır. "Şecer-i Sidre", Hz. Peygamber'in, Mi'rac gecesi ilâhî sırlara kavuşmuş olduğu ağaçtır. "Tübâ" ise cennetteki bir ağacın adı olarak tanımlanmaktadır.⁶²

*Bahr-i fenâda gârka-i müstehlek olmuşuz
Biz Nûh ile bün-i yem-i vaḥdetde hem-demiz (G104/3)*

Divan'daki yüz dördüncü gazelin üçüncü beytinde yer alan "garka (batmış, boğulmuş), müstehlek (yok edilmiş), Nuh, bahr (deniz)" gibi ifadeler, Hakka

⁶⁰ "Onlardan biri, 'Yusuflu öldürmeyin, eğer mutlaka yaparsanız, onu (kör) kuyunun dibine bırakın. Nasıl olsa gelip geçen kervanlardan biri onu bulup alır' dedi." (Yusuf, 10).

⁶¹ "... 'Yaptıklarınızın karşılığı olarak, sıra sıra dizilmiş koltuklara yaslanarak âfiyetle yiyin için.' Ayrıca onları güzel gözlü eşlerle evlendireceğiz." (Tur, 20).

⁶² "Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidretü'l-müntehânın yanında bir daha gördü." (Necm, 14), "İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara ne mutlu (Tübâ!) Varılacak güzel yurt onlar içindir." (Rad, 29).

suresinin on birinci ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Nuh tufanında suların korkunç şekilde yükseldiği vakit gemidekilerin Allah'ın lütfu ile kurtuluşu vurgulanmaktadır.⁶³

*‘Alî’yi Hâzret-i Şiddîk’den ayırmayarak
Bu yolda Hâyder ile yâr-ı gâra dek gideriz (G108/18)*

*Divan’daki yüz sekizinci gazelin on sekizinci beytinde yer alan “Hâzret-i Şiddîk, yâr-ı gâra” gibi ifadeler, Tevbe suresinin kırkıncı ayetini hatırlatmaktadır. Söz konusu ayette Hz. Peygamber’in Hz. Ebu Bekir’le hicret esnasında mağaraya sığınmaları konu edinilmektedir.*⁶⁴

*Cevlân edip bu nev gazel Esrâr fikrimi
Güyâ felekde eyledi ‘Îsâ be-çeng rakş (G125/7)*

*Divan’daki yüz yirmi beşinci gazelin yedinci beytinde yer alan “felek, ‘Îsâ” gibi ibareler, Nisa suresinin yüz elli sekizinci ayetini hatırlatmaktadır. Söz konusu ayette Hz. ‘Îsâ’nın Allah katında yüce bir mertebeye kaldırıldığı anlatılmaktadır.*⁶⁵

*Mûsî-i cânı râ‘î-i cism ü cevârih et
Versin Şu‘ayb-ı ‘aşk saña tâ ‘aşâ-yı feyz (G126/2)*

*Divan’daki yüz yirmi altıncı gazelin ikinci beytinde yer alan “Mûsî, ‘aşâ” gibi ibareler, Taha suresinin yirminci; “Mûsî, Şu‘ayb” gibi ibareler ise Kasas suresinin yirmi yedinci ayetlerini hatırlatmaktadır. Taha suresinin yirminci ayetinde Hz. Musa’nın mucizevi esasından bahsedilmektedir. Kasas suresinin yirmi yedinci ayetinde ise Hz. Musa’nın Hz. Şuayib’in yanında hizmetli olarak kalıp ardından kızlarından biriyle evlenmesi anlatılmaktadır.*⁶⁶

*Ṭarîk-i Eymen ile kûhsâra dek gideriz
Ḥayâl-i yâr ile didâr-ı yâre dek gideriz (G108/1)*

⁶³ “Bir zamanlar sular coştığı vakit sizi gemide kuşkusuz biz taşıdık;” (Hakka, 11).

⁶⁴ “...Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti: Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına ‘Tasalanma! Allah bizimle beraberdir’ diyordu...” (Tevbe, 40).

⁶⁵ “Bilâkis Allah onu kendine kaldırmıştır...” (Nisa,158).

⁶⁶ “Hemen attı. Bir de ne görsün, o akıp giden bir yılan oluvermiş!” (Taha, 20), “... ‘Bana sekiz yıl çalışmana karşılık şu iki kızından birini seninle evlendirmek istiyorum. Eğer on yıla tamamlarsan bu da senin bileceğin bir şey; seni zorlamak istemem’...” (Kasas, 27).

*Lâ-mekân reftâr-ı 'aşkım nerdübânımdır şecer
Ben o Mûsâ'yım ki kayd-ı Tûr'dan kıldım ferâğ (G136/2)*

Divan'daki yüz sekizinci gazelin birinci beytinde yer alan "Târîk-i Eymen, kûhsâr (dağlık)" ve yüz otuz altıncı gazelin ikinci beytinde yer alan "Mûsâ, Tûr" gibi ibareler, Meryem suresinin elli ikinci ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Allah'ın Hz. Musa'ya Tur dağının sağ tarafından seslenmesi konu edinilmektedir.⁶⁷

*Ey reng-i ruhu pertev-i sûz-ı dil-i Manşûr
V'ey harf-i lebi Tûr'daki şu'le-i bârîk (G143/2)*

Divan'daki yüz kırk üçüncü gazelin ikinci beytinde yer alan "pertev-i sûz, Tûr, şu'le-i bârîk" gibi ibareler, Kasas suresinin yirmi dokuzuncu ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Musa'nın Tur dağında parlak bir ateş görmesi konu edinilmektedir.⁶⁸

*Naḥl-i ümîde el şunar ḥandân ol giryân men
Eşnâ-i ekl-i dânedede Âdem güler ben aḡlarım (G169/8)*

Divan'daki yüz altmış dokuzuncu gazelin sekizinci beytinde yer alan "naḥl, el şun-, eşnâ-i ekl-i dâne, Âdem" gibi ibareler, Araf suresinin on dokuzuncu ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Adem'e cennette yemesi yasaklanan ağaçtan bahsedilmektedir.⁶⁹

*Câh-ı vücûduñ içre dile mülk-i vaḥdeti
Mışır 'Azizi Yûsuf'a çeh baḡışladı (G256/5)*

Divan'daki iki yüz elli altıncı gazelin beşinci beytinde yer alan "Yûsuf, çeh" gibi ibareler, Yusuf suresinin on beşinci ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya bırakılması anlatılmaktadır.⁷⁰

⁶⁷ "Ona Tûr'un sağ tarafından seslendik ve onu fısldaşircasına (kendimize) yaklaştırdık." (Meryem, 52).

⁶⁸ "Mûsâ bu süreyi doldurup ailesiyle birlikte yolda giderken Tûr tarafında bir ateş gördü; ailesine, 'Siz bekleyin; ben bir ateş gördüm, belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir parça ateş getiririm" dedi. (Kasas, 29).

⁶⁹ "(Buyuruldu ki:) "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediklerinizden yiye. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz." (Araf, 19).

⁷⁰ "Onu götürüp (kôr) kuyunun dibine bırakmaya ittifakla karar verince bunu yaptılar..." (Yusuf,15).

*Eylese münkir-i Fir'avn-şıfat sihr ü hıyel
Gösterir mu'ciz-i şu'bânı külâh-ı seyfi (G260/6)*

Divan'daki iki yüz altmışıncı gazelin altıncı beytinde yer alan "Fir'avn, sihr, mu'ciz-i şu'bân" gibi ibareler, Şuara suresinin kırk dördüncü ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette sihirbazların ellerindeki ip ve değnekleri yere atarak yılan suretine dönüştürüp Hz. Musa'ya üstün gelme çabalarına değinilmektedir.⁷¹

*Maḥvı gerçi görürsün kaçârımdır
Sa'yinde lîk ceş-i Süleymân'dır geçer (MUK23/2)*

Divan'daki mukatta'ât bölümündeki yirmi üçüncü şiirin ikinci beytinde yer alan "ceş-i Süleymân" ibaresi, Neml suresinin on yedinci ayetini hatırlatmaktadır. Mezkûr ayette Hz. Süleyman'ın ordusundan bahsedilmektedir.⁷²

SONUÇ

İktibas, eserlere güzellik katmak ve anlamı derinleştirmek için ayetlerden, hadislerden veya meşhur sözlerden yararlanma sanatıdır. Klasik Türk edebiyatında birçok şair, eserlerinde iktibas sanatına başvurmuştur. Bu iktibaslar arasında en sık kullanılan ise âyet iktibasları olmuştur.

Esrar Dede Divanı'nda yer alan iktibaslar; lafzî iktibaslar, telmihler ve anlama dayalı iktibaslar olmak üzere üç ana kategori altında incelenmiştir. Şair, eserinde en fazla lafzî iktibaslara yer vermiştir. Bu lafzî iktibasların da büyük çoğunluğu nakıs iktibaslardan oluşmaktadır. Eserde lafzî iktibas yapılan ayet sayısı altmış dördtür. En fazla nâkıs lafzî iktibas yapılan sure Bakara suresidir. Bu surenin toplam yedi farklı ayetinden alıntı yapılmıştır. En fazla nâkıs lafzî iktibas yapılan ayet ise Kasas suresinin otuzuncu ayetidir. Bu ayet toplamda dokuz defa kullanılmıştır. Tam lafzî iktibas yapılan ayet sayısı birdir. *Divan*'da yer alan tek tam lafzî iktibas, Tâ-hâ suresinin ilk ayetinden yapılmıştır. Eserde nâkıs lafzî iktibas yapılan altmış üç ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin numaraları ve buldukları sureler şu şekildedir: *Fatiha* (1, 2, 5,

⁷¹ "Bunun üzerine iplerini, değneklerini yere attılar ve dediler ki: 'Firavun'un üstün gücü adına, elbette üstün gelen biz olacağız.'" (Şuara, 44).

⁷² "Bir zaman cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu." (Neml, 17).

6), Bakara (31, 70, 87, 115, 117, 233, 253), Al-i İmran (47, 59), Maide (110), Araf (143, 172), Enam (73), Hud (41, 70), Yusuf (99), Hicr (29), Nahl (40, 102), İsrâ (79), Kehf (65, 69), Meryem (35, 57), Taha (68), Enbiya (23, 69), Şuarâ (88, 193), Neml (10, 30), Kasas (25, 27, 30, 88), Ankebut (33), Yasin (82), Saffat (35, 102), Sad (22, 72), Mûmin (68), Şûrâ (11), Zuhruf (32), Ahkâf (31), Muhammed (19), Fetih (1, 27), Kaf (30), Zariyat (28), Necm, (9), Hadid (3), Burûc (22), Fecr (28), İnşirah (1), Tîn (4), Alâk (19), Beyyine (8), İhlas (1).

Esrar Dede'nin iktibas yaparken en az tercih ettiği yöntem anlama dayalı iktibaslardır. Çalışmada *Esrar Dede Divanı*'nda üç ayrı beyitte anlam yönünden iktibas yapıldığı görülmektedir. Anlam yönünden iktibas edilen ayetler; Enbiya suresinin altmış dokuzuncu, Araf suresinin yüz kırk üçüncü ve Hadid suresinin ilk ayetleridir.

Esrar Dede Divanı'nda üç yerde de sure adlarının bizzat kullanıldığı örneklerle rastlanılmaktadır. Bunlar; Mâide, İsrâ ve Tâhâ sureleridir.

Eserde toplam otuz iki Kur'an ayetinden telmih yoluyla istifade edildiği görülmektedir. *Esrar Dede Divanı*'nda Kasas suresine ait farklı ayetler dörder defa telmih yoluyla kullanılmıştır. Bunun dışında Maide, Araf ve Yusuf surelerine ait farklı ayetlerden ise üçer defa telmih amaçlı istifade edilmiştir. *Divan*'da en fazla telmih yapılan ayet ise Hârût ve Mârût kıssasının yer aldığı Bakara suresinin yüz ikinci ayetidir. *Esrar Dede Divanı*'nda üç ayrı beyitte Hârût ve Mârût kıssasına telmihte bulunulmuştur. Eserde telmih sanatında kullanılan sureler ve ayet numaraları ise şu şekildedir: Bakara (102), Âl-i İmran (49), Nisa (158), Maide (110, 114, 116), Araf (19, 64, 143), Tevbe (40), Yunus (73), Yusuf (10, 15, 24), Rad (29), İsrâ (1), Meryem (22, 52), Taha (20), Enbiya (79), Şuara (44), Neml (17, 18), Kasas (27, 29, 31, 32), Ankebut (15), Tur (20), Necm (14), Hakka (11), Nuh (26).

Esrar Dede Divanı'nda Maide suresinin yüz on, Araf suresinin yüz kırk üç, Kasas suresinin yirmi yedinci ayetleri hem nâkıs lafzî iktibas hem de telmih sanatı yapılırken kullanılmıştır. Ayrıca Tâ-hâ suresinin ilk ayeti de hem tam lafzî iktibas hem de sure adı niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

ATILGAN, Yusuf Kenan (2015). "İslam Düşüncesinde İlmin Kaynağı, İmkânı ve Sınırları", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 191-214.

- ATİK, Hikmet (1997). “Esrar Dede Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, 382 – 392.
- AY, Alper (2019). *Divan-ı Hikmet'te Manevî Ayet İktibasları*, Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- AKSOY, Hasan (1995). “Esrar Dede”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 11, 432-434.
- AKTAN, Muhammet Felat (2020). “Şaban Kâmi'nin Divanında Âyet İktibasları ve Telmih Örnekleri”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]*, 3, 517-538.
- BOLAY, Süleyman Hayri (1988). “Âdem”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 1, 358-363.
- COŞKUN, Hatice (2023). “Divan Şiirinde Yay ve Kâbe Kavseyn Mazmunu”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 31/31, 115-132.
- DEMİRCİ, Kürşat (1997). “Hârût ve Mârût”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 16, 262-264.
- DERMAN, Mustafa Uğur; UZUN, Mustafa İsmet (1992). “Besmele”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 5, 532-537.
- DUMAN, Zeki; ALTUNDAĞ, Mustafa (1998). “Hurûf-ı Mukataa”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.18, s.401-408.
- DURMUŞ, İsmail (2000). “İktibas”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 22, 52.
- GÖKALP, Murat (2017). “Salih Baba Divanı'nda Lafzî Hadis İktibasları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, 105-124.
- GÜNGÖR, Zülfikar (2011). “Gülzâr-ı Ma'nevî'de Âyet İktibasları Üzerine Değerlendirmeler”, *İbrahim Tennurî Sempozyumu Kayseri*, s.s. 238-247.
- HARMAN, Ömer Faruk (2000). “İdris”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 21, 478-480.
- HARMAN, Ömer Faruk (2020). “Mûsâ”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 31, 207-213.
- HORATA, Osman (2019). *Esrar Dede Divanı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- IŞIK, Emin (1988). “Ahkâf Sûresi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 1, 549-550.

- IŞIK, Emin (1989). “*Alak Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 2, 333-334.
- IŞIK, Emin (1995). “*Fâtiha Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 12, 252-254.
- IŞIK, Emin (1995). “*Fecr Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 12, 290-291.
- IŞIK, Emin (2000). “*İhlâs Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 21, 537-538.
- KARAMAN, Hayrettin; ÇAĞRICI, Mustafa; DÖNMEZ, İbrahim Kafi; GÜMÜŞ, Sadrettin (2016). *Kur'an Yolu Meâlî*, İstanbul: D.İ.B.Y.
- KAŞIKÇI, Osman (2006). “Eski Hukukumuzda Süt Emzirme Akdi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(1-2), 17-54.
- KAYA, Münir Yaşar (2022). “Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fıkhî Hükümlere Etkisi”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 5(2), 295-317.
- KILINÇLI, Sami (2021). “Müfessirlerin Yorumlarına Göre ‘Allah’ın İnsana Ruhundan Üflemesinin’ Anlam Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 21(2), 630-52.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Ötüken Neşriyat.
- KUZUBAŞ, Muhammet (2003). “Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Kur’ân: Fuzûlî’nin Gazelleri Örneğiyle”, *Diyanet İlmî Dergi*, 39/3, 101-116.
- KÜLEKÇİ, Numan (2005). *Edebî Sanatlar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1984). *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LEVEND, Agâh Sırrı (2015). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- NALÇACIGİL ÇOPUR, Emel (2016). *16. Yüzyıl Mesnevilerinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- OKÇU, Naci Sami (1982). *Divan Şiirine Kaynaklık Eden Âyetler*, Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum.
- ÖZBEK, Durmuş (2000). “*İnşallah*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 22, 342-343.
- PALA, İskender (1992). “*Bezm-i Elest*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 6, 108.
- PALA, İskender (2002). “*Kün*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 26, 552-553.
- PALA, İskender (2003). “*Len terâni*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 27, 138.

SAHA, Zübeyde (2018). *16. Yüzyıl Türkçe Divanlarında Âyetler*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

ŞAHİN, Hatice (1988). *Enbiyâ Sûresi Tefsiri ve Metin İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

TOPALOĞLU, Bekir (1995). “*Evvel*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 11, 545.

TOPALOĞLU, Bekir (2010). “*Tâhâ Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 39, 379-380.

ULUDAĞ, Süleyman (1989). “*Ahsen-i Takvîm*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 2, 178.

ULUDAĞ, Süleyman (2012). “*Tasavvuf*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 41, 21-22.

ÜZÜM, İlyas (2003). “*Makâm-ı Mahmûd*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 27, 413-414.

YAŞAROĞLU, Mehmet Kâmil (2000). “*İnşirah*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 22, 345-346.

YAŞAROĞLU, Mehmet Kâmil (2001). “*İsrâ Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 23, 177-178.

YAŞAROĞLU, Mehmet Kâmil (2003). “*Mâide Sûresi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 27, 403-405.

YAVUZ, Yusuf Şevki (1992). “*Bezm-i Elest*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 6, 106-108.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2003). “*Levh-i Mahfûz*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 27, 151.

YENİTERZİ, Emine (1993). *Divan Şiirinde Na‘t*. Ankara: TDV Yayınları.